

kleioe

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

31e jaargang nr. 4 mei

1990

met o.a lesgeven
over oorlog: Tweede
Wereldoorlog, Koude Oorlog,
Vietnamoorlog en culturele principes in
het geschiedenisleerboek van het jaar 2000

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. Z. Mathee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071 - 21 58 73.

Mw. T. Perdeck-Schimmel, *vice-voorzitter*, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, *1e secretaris*, Louise Henriëttestraat 16, 2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, *2e secretaris*, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

H. van Duijsen, *penningmeester*, Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch.
Tel. 073 - 41 78 22.

L.J.G. van Schie, Dennenbosweg 17, 7556 CB Hengelo.
Tel. 074 - 50 05 40.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1990 bedragen de contributies:

1. Docenten havo, vwo, pabo en tertiair onderwijs f100,-
2. Docenten mavo en lbo f80,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) en studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f125,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lessen, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*,
Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437 - 19 02.

C.W. Torremans, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen a/d Rijn. Tel. 01720 - 44 061.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Den Haag.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

J.A. de Ruiter, Almelo.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1990 kost een abonnement:
In Nederland en België f85,- (incl. porto)
In het buitenland (incl. porto) f105,-
In het buitenland met luchtpost f130,-
Losse nummers kosten f8,50.

Informatie over andere uitgaven van de VGN en het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbank-nummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. Prijzen:

1 pagina f410,-

1/2 pagina f325,-

1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Inhoud

3 Kleio-gesprek met de Anne Frank Stichting

B. Engbers, C. Torremans

7 Nieuwe visies op de Vietnam-oorlog: slechte wijn in fraaie flessen

H. Sitkoff

13 Het begin van de Koude Oorlog

M. van Rossem

18 Het geschiedenisleerboek van het jaar 2000

A. De Baets

20 Ideetje misschien...?

22 Boek van de maand

J. Tollebeek

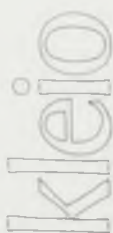
24 In 't kort en recensies

35 Kleio-krant

Op de omslag is een foto afgedrukt van Dresden in 1945. Meer over verwoeste steden en wederopbouw is te zien op de tentoonstelling over Coventry, Dresden en Rotterdam in het historisch museum Het Schielandshuis in Rotterdam. Zie ook de Kleio-krant.

Zonder schriftelijke toestemming van de redactie mag niets uit dit nummer worden overgenomen.

Kopij voor Kleio moet getypt, in tweevoud, ingeleverd worden. Of, en dat bij voorkeur, op een diskette met daarbij een uitdraai

nummer 4/90
pagina's 2 en 3

Kleio-gesprek met de Anne Frank Stichting

Bart Engbers en Kees Torreman

Ruud van der Rol en Rian Verhoeven zijn medewerkers van de Anne Frank Stichting en samen met Anki Duin verantwoordelijk voor de samenstelling van de onderwijspakketten "Kind in de oorlog" (voor leerlingen van 10 tot 14 jaar) en "Oorlogsgetuigen" (voor leerlingen van 14 jaar en ouder).

Veel scholen, vaak aangemoedigd door bestuur of gemeente, hebben te kennen gegeven tijdens de lessen geschiedenis aandacht te willen besteden aan deze uitgaven van de Anne Frank Stichting. Kleio sprak met de makers.

Kleio: Hoe zijn jullie hiertoe gekomen? Met het naderen van 1990 dachten jullie...

Van der Rol: Wij geven al sinds 1979 de Anne Frank-Krant uit. De krant verschijnt elk jaar opnieuw. In 1985, veertig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, kwam er enorm veel materiaal uit. Veel mensen zagen door de bomen het bos niet meer. We hebben toen afgesproken dat we voor 1990 ruim van te voren andere instellingen zouden informeren over wat we gingen doen; in de hoop dat ze zich daarbij zouden aanslui-

ten of onafhankelijk van ons materiaal zouden gaan maken, wetend wat wij zouden gaan doen.

Wij hebben instanties geïnformeerd die zelf materiaal gemaakt hadden, en ook ministeries zoals O&W en WVC en verzetsmusea e.d.

Kleio: Was het de bedoeling 'overkoepelelend' te werk te gaan?

Verhoeven: Nee, wij vonden alleen dat het nuttig was om geen dubbel werk te doen. En

daarbij was afstemming of samenwerking erg belangrijk.

Onze plannen zijn voortgekomen uit ervaringen van de laatste tien jaar. Er zijn nog erg veel mensen uit de sfeer van verzet en vervolging, die fantastische verhalen kunnen vertellen. Ze kunnen heel boeiend praten over hun eigen ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

In de tweede plaats hebben we gemerkt dat die verhalen voor het onderwijs heel nuttig en bruikbaar waren. We hebben zelf aan het begin van de jaren tachtig mensen bij elkaar gebracht die wilden optreden als gast spreker. Sinds 1985 hebben we een kaartenbak vol met mensen die opgeroepen kunnen worden om op school te vertellen over de oorlog. Ook het samenwerkend verzet is in die tijd begonnen met het opzetten van een groep gast sprekers.

Het blijkt dat deze opzet goed werkt bij leerlingen. Plotseling staat er iemand in levende lijve voor de klas, die een stukje van de geschiedenis zelf heeft meegemaakt, iets dat voor leerlingen heel ver weg leek... En leerlingen beseffen dan dat die geschiedenis niet zo abstract is en ver van huis.

Kleio: Jullie hebben een poging gedaan tot bundeling van krachten, om de herdenking zo goed mogelijk te organiseren. De doelstellingen van verschillende organisaties kunnen daarbij verschillend zijn.

Van de AFS is bekend dat ze de problematiek van de Tweede Wereldoorlog in een algemeen kader wil plaatsen. De verschillende andere organisaties zitten vaak op een andere golflengte. Hebben jullie het een en ander moeten inleveren bij dit project?

Van der Rol: Inleveren? Nee, wij hebben onze eigen weg gekozen.

Verhoeven: Er zijn verschillende organisaties en die leggen allemaal weer andere accenten, dat klopt. Maar om ze allemaal samen te brengen is onmogelijk.

Dat was ook niet onze bedoeling. We hebben anderen geïnformeerd en waar mogelijk geprobeerd samenwerking te vinden. Ons hele project is ook bijgestaan door een adviesgroep, die vanuit de verschillende richtingen kon adviseren.

Rian Verhoeven en Ruud van der Rol

De eigen visie van de AFS

Kleio: Jullie hebben dus gekozen voor het laten zien en laten vertellen over de Tweede Wereldoorlog vanuit jullie optiek. Wat is die optiek?

Verhoeven: Er zijn drie belangrijke uitgangspunten, die we gehanteerd hebben bij het samenstellen van de beide onderwijsprojecten:

- a het persoonlijke verhaal,
- b de ervaring die we hadden met het verhaal van Anne Frank. Je zou dat het aspect 'leeftijdgenoten' kunnen noemen,
- c en de derde poot is regionale informatie.

Van der Rol: Op grond van onze ervaringen zijn we tot deze drie aspecten gekomen. Elk jaar hebben we de krant uitgebracht. Ook probeerden we veel naar scholen te gaan, lessen te volgen. We probeerden te zien hoe het in de praktijk is. En we zagen daar dat het persoonlijke verhaal goed werkt. Verder bleken leerlingen geïnteresseerd in de belevenissen van leeftijdgenoten.

Verhoeven: En regionale informatie, nu direct te vinden in het boek *Sporen van de oorlog*, bleek ook belangrijk. Veel kinderen denken dat de oorlog zich alleen ver weg heeft afgespeeld. Of in het Achterhuis of in Normandië, dat ze kennen van speelfilms. Ze hebben vaak weinig besef dat het ook in hun eigen omgeving oorlog is geweest.

Door het geven van regionale informatie kun je leerlingen doordringen van het feit dat het verleden overal zijn sporen heeft achtergelaten.

Kleio: De drie genoemde punten zeggen vooral iets van de didactische kanten van het project. Blijft het daarbij?

Verhoeven: Er zijn natuurlijk ook belangrijke inhoudelijke punten aan te geven. Heel veel geschiedenisonderwijs over de Tweede Wereldoorlog gaat over ontwikkelingen, over feiten, verbanden, en grote lijnen.

Maar een wezenlijk onderdeel van geschiedenis is ook de vraag "hoe leefden mensen in een bepaalde tijd?". Zowel de structuren en verbanden als de 'menselijke' verhalen kunnen samen een heel goed beeld geven van een bepaalde periode.

Van der Rol: De structurele kant is in werkboekjes en methoden heel goed uitgewerkt. Die gaan vaak over die verbanden en grote lijnen, terwijl het persoonlijke verhaal, de geschiedenis van mensen privé, hun keuzes en hun motieven vaak weinig aandacht krijgt. Terwijl dat laatste juist maakt dat voor leerlingen duidelijk wordt dat geschiedenis gaat over mensen.

Een ander leerboek?

Kleio: In hoeverre hebben jullie al rekening gehouden met wat er in schoolboekjes staat?

Verhoeven: We onderzoeken regelmatig leermiddelen en bekijken wat er over de Tweede Wereldoorlog in staat.

Kleio: Zijn jullie daar gelukkig mee?

Van der Rol: Ik kan er niet zo enthousiast over zijn. Dat komt vooral omdat deze periode daar noodzakelijkerwijs zo weinig aandacht krijgt.

Verhoeven: Je wilt vaak zo veel. Als je bedenkt wat de eindexameneisen zijn, en wat er dan ook nog allemaal moet. Als ik een boekje lees en zie wat er in staat over de Tweede Wereldoorlog, dan denk ik, als ik docent was moeten ze dat toch wel weten. Maar dan is er geen ruimte meer.

Een afgewogen mening over methoden en leerstofkeuze hebben we niet direct.

Van der Rol: Het materiaal dat we maken zit vaak op het grensvlak tussen geschiedenis en maatschappijleer, omdat we ook duidelijk die elementen in het geschiedverhaal proberen te benadrukken die te actualiseren zijn. Het is geen vervanging van een methode. Veel geschiedenisdocenten zullen ons materiaal alleen niet genoeg vinden. Leerlingen zullen vaak veel meer over ontwikkelingen moeten weten. Je hebt in een Anne Frank Krant niet voldoende ruimte om al dat soort aspecten naar voren te halen.

Kleio: Hebben jullie de behoefte om meer materiaal, breder van opzet, te maken, waarbij duidelijk sprake is van een leer-gang, een richting en een grote lijn?

Van der Rol: Op dit moment zeker niet. Wij maken materiaal waarvan we denken dat er behoefte aan bestaat en waarvan we vinden dat het noodzakelijk is dat het verschijnt.

Het doel van lessen over WO II

Kleio: Dat brengt ons bij jullie uitgangspunten. Wat zou je in de kern dan het doel van de AFS kunnen noemen? Jullie dragen van alles aan. Het draait om de Tweede Wereldoorlog. Het gaat daarbij om de mensen. Een element van actualiseren komt er dan nog om de hoek kijken.

Wat is de kern. Wat willen jullie overbrengen? Wat moeten wij als geschiedenisleraren, volgens jullie, overbrengen?

Van der Rol: In algemene zin kun je daarbij verwijzen naar de statuten van de Anne Frank Stichting: de geschiedenis van Anne Frank en de tijd waarin zij leefde overdragen en in het verlengde daarvan het bestrijden van discriminatie, racisme en onderdrukking.

Verhoeven: Naast de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog speelt het kunnen leggen van verbanden met het heden een belangrijke rol. Dat het destijds om bepaalde motivaties en keuzen van mensen ging, die ook in het heden nog kunnen spelen.

Het gaat ons er niet om alleen informatie te geven over de Tweede Wereldoorlog. De informatie heeft altijd te maken met actuele ontwikkelingen.

Van der Rol: We bekijken geschiedenis voor een deel voor wat het voor het leven van mensen nu kan betekenen. Dat is dan enerzijds de maatschappelijke kant, waarbij valt te wijzen op ontwikkelingen zoals het opkomen van racistische organisaties e.d. Het tweede aspect is dat men ook in het verleden te maken heeft gehad met keuzes. Dat kunnen keuzes geweest zijn die je ook nu maakt onder bepaalde omstandigheden. Het is belangrijk te laten zien dat er toen mensen waren die in andere omstandigheden (maar in zekere zin vergelijkbaar) bepaalde keuzes maakten, verantwoordelijkheid namen voor hun eigen situatie.

Kleio: Hoe blijkt dat uit het materiaal?

Verhoeven: Bij de filmportretten gaat het niet om het verhaal van iemand van het begin tot het eind van de oorlog. Er worden bepaalde aspecten uitgelicht.

Zo moet bijvoorbeeld iemand de keuze maken of hij wel of niet onderduikt. Daaruit blijkt hoe moeilijk het soms is om te kiezen.

Van der Rol: Ook zie je op de videoband iemand die moet beslissen of hij wel of niet bij het gewapend verzet zal gaan. We had-

den ook een documentaire kunnen maken over dat gewapend verzet, met alle ins en outs. Maar we hielden het liever bij de keuze die hij gemaakt heeft en de consequenties daarvan.

Verhoeven: Wij reiken materiaal aan. Wij geven aanzetten. Wij zeggen wat je zou kunnen doen, maar wij bepalen niet de richting.

Kleio: Doe je dat al niet bij de selectie van het materiaal?

Wij kozen acht thema's. Daar maakten we acht filmportretten bij. De krant geeft achtergrondinformatie bij de filmbeelden.

We hebben geprobeerd die informatie af te stemmen op vragen die leerlingen stelden na het zien van de film.

Wij hebben zeker niet de pretentie dat wij hiermee een representatief beeld geven van de houding van de Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog.

Thema's zijn: gewapend verzet, ongewapend verzet (van iemand die bij de illegale pers is terecht gekomen), hulp aan onderduikers, de meest verbreide verzetsvorm in Nederland. Verder komt aan de orde: joden die onderduiken, waarbij de poging mislukt, het verhaal van een jood die in het verzet is gegaan, een kampverhaal. Tenslotte wordt er nog aandacht besteed aan de vervolging van zigeuners en aan Nederlands-Indië.

Op grond van deze thema's zijn we mensen gaan zoeken. We zijn begonnen met ongeveer dertig mensen te interviewen. Daarna zijn er acht films gemaakt. Die hebben we proefgedraaid in de klas. En goed gekeken naar de reacties. Op grond daarvan zijn de proefpagina's van de Anne Frank Krant gemaakt.

De rol van de leraar

Kleio: Hebben jullie overwogen om er nog ander materiaal bij te maken? Pasklaar leerlingmateriaal.

Van der Rol: Voor het basisonderwijs hebben we nog gezorgd voor een bundel met verschillende stukken jeugdliteratuur. We weten dat deze boeken heel veel gelezen worden door kinderen. Het is veel materiaal waar je wel weken mee bezig kan zijn. De docent zal zelf keuzes moeten maken.

Je kunt het materiaal bijvoorbeeld regionaal uitwerken of kiezen voor een thema en dan een pad uitstippelen.

Kleio: Het materiaal in de onderwijspakketten is volgens ons nog ruw.

De docenten die ermee aan de gang willen moeten zelf een pad kiezen. Had er niet meer structuur, richting in gemogen?

Verhoeven: Dat wordt toch wel aangereikt? Je laat een filmportret zien. Je kunt er daarnaast in de Anne Frank-krant over lezen. Verder geeft de handleiding aan welke pagina's van *Sporen* zijn te gebruiken.

Van der Rol: Jullie dachten misschien meer aan een aantal aangereikte scenario's. Dat hebben we niet gedaan.

Kleio: Hebben jullie de zelfwerkzaamheid van de leraren niet overschat?

Verhoeven: De ons adviserende docenten stelden voor om een zo kort mogelijke handleiding samen te stellen. Geef die en die suggesties en beschrijvingen, maar ga geen boekwerken schrijven over de manier waarop geschiedenisleraren les moeten geven.

Kleio: Het is dus geen kant en klaar lesmateriaal, fotokopieer-klaar. Hebben jullie zo'n aanpak overwogen?

Van der Rol: Dat hebben we niet gedaan. Wellicht dat dit bij de evaluatie nog aan de orde komt.

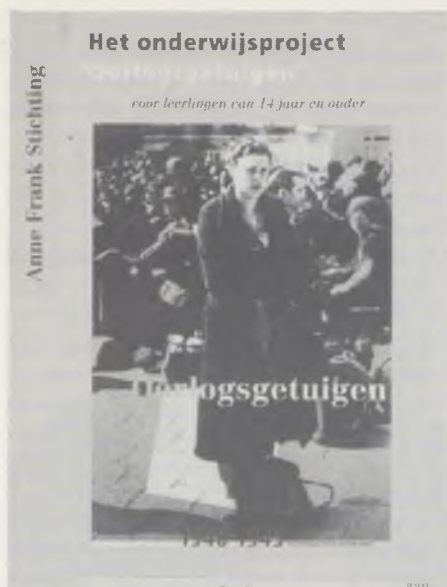
Op verschillende manieren gaan we dit materiaal nog evalueren. Door in de klas te gaan zitten en te zien hoe er met het pakket wordt lesgegeven. We hebben ook docenten gevraagd om iets te laten horen. Daarbij kun je denken aan brieven van leerlingen of werkstukken.

Verder hebben we de aanwezigen op de docentendagen gevraagd om mee te willen werken aan een telefonische enquête. We zullen zo'n 150 verschillende geschiedenisdocenten naar hun mening vragen.

Misschien komt hier de 'pasklaarheid' van het materiaal nog aan de orde.

Verhoeven: Ik denk dat bijna alle docenten met het materiaal eenvoudig een lessenserie kunnen samenstellen. Maar misschien dat

veel docenten aan een duidelijk uitgewerkte lessenserie toch behoefte hebben.

Van der Rol: Die wens zal dan wel sterker zijn in het voortgezet onderwijs. In het basisonderwijs is veel meer ruimte om te experimenteren.

Het verschil tussen BO en VO

Kleio: Geef eens aan ...

Van der Rol: Er zijn veel basisscholen die al jaren achtereen met het Anne Frank-materiaal werken. Veel van die scholen schaffen het elk jaar weer aan. Dat geldt voor ongeveer éénderde van alle basisscholen. In het voortgezet onderwijs ligt de belangstelling lager. Zo rond de 20 procent.

Nu met dit nieuwe project liggen de percentages hoger. Er zijn zo om en nabij de 200 gemeenten in Nederland, schatten we, die het voor hun scholen aanschaffen.

Kleio: Noem eens een paar verschillen in de manier van omgaan met het materiaal tussen basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs.

Van der Rol: Op de docentendagen springt het verschil eruit. Daar is een onderdeel lessen maken. De meeste groepen voor basisonderwijs maken lessen voor vier weken, twee middagen per week. Er zijn ook basisscholen die gaan een hele week aan de slag met 'Kind in de oorlog'.

De docenten van het voortgezet onderwijs zeggen bijvoorbeeld: we maken materiaal voor 5 lessen van 50 minuten.

Het tweede grote verschil is dat je een andere sfeer aantreft. De basisschooldocent heeft in de meeste gevallen een hele intense band met zijn leerlingen. Hij kent ze al heel lang en hij ziet ze de hele dag.

Verhoeven: Bij de nabespreking van de film merk je dat verschil heel duidelijk. De kinderen op de basisschool (en dat heeft ook met hun leeftijd te maken) durven veel meer. In het voortgezet onderwijs bestaat er veel meer concurrentie. De leerlingen durven zich niet bloot te geven. Er wordt wat lacherig gedaan over dingen die de emoties raken. Terwijl je daar in het basisonderwijs hele goede gesprekken over kunt hebben.

Evaluatie

Kleio: Welke plannen hebben jullie verder met het materiaal?

Van der Rol: Volgend jaar gaan we het materiaal nog iets bijschaven afhankelijk van de reacties. De Anne Frank Krant zal met een nieuwe uitgave komen. We hopen ook dat dan de docentenhandleiding nog

beter zal gaan aansluiten bij het (film) materiaal en het sporenboek.

En dan de nabespreking. Op veel scholen is het gebruikelijk, na het zien van de filmfragmenten, na te bespreken. We zien dat de films vaak emoties oproepen bij leerlingen. Het is dan belangrijk eerst de leerlingen de gelegenheid te geven dat te verwerken. Je moet niet meteen gaan praten met de klas. Voordat je het weet zijn er slechts een paar die het woord voeren. En gaat het weer over feiten en gebeurtenissen, terwijl er geen ruimte is voor emoties. Wat wij gaan doen is een werkvorm introduceren waarbij leerlingen zelf gedurende een paar minuten steekwoorden opschrijven, die te maken hebben met alles wat indruk op ze gemaakt heeft. Vervolgens geven we gelegenheid om tot uitwisseling van gegevens te komen. Daarna volgt er een rapportage. Het blijkt dat je dan dingen aan de orde krijgt die niet aan bod komen als je meteen met een klasgesprek begint.

Kleio: Welk filmportret, denk je, maakt de meeste indruk op de leerlingen?

Verhoeven: Wij kregen reacties van een schoolklas waar men alle portretten had laten zien. Elk kind uit die klas had ons een brief geschreven. Veel leerlingen beschreven uitvoerig het portret van Edgar Vos, waarin hij vertelt over z'n hond die door de Japanners werd afgemaakt.

Veel leerlingen hebben zelf een huisdier. Zo'n gebeurtenis maakt grote indruk op ze.

1980 - 1985 - 1990 - 1995 - 2000...

Kleio: Zijn jullie die Tweede Wereldoorlog nog niet spuugzat?

Verhoeven: Nee hoor. Als je de geschiedenis ervan bestudeert krijg je een bepaald idee. Een beeld. Dat is toch een vrij plat plaatje. Elke keer komt je weer iets nieuws tegen, wanneer je iets leest of hoort. Het is nooit zo dat je het idee hebt dat je het allemaal wel weet.

Van der Rol: En dan... Wij zijn niet alleen bezig met de Tweede Wereldoorlog. We werken ook aan andere zaken zoals organisatie - het uitbesteden van taken - en management. En marketing, bekendheid geven aan het produkt en subsidieverwerving.

Kleio: Bedankt voor dit gesprek.

Nieuwe visies op de Vietnam-oorlog: slechte wijn in fraaie flessen

Harvard Sitkoff

De Amerikaanse professor dr. H. Sitkoff bekleedt dit jaar de 'John Adams Chair in American Civilization' aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Hij aanvaardde die benoeming op 17 november 1989 met het uitspreken van de hierna volgende rede. Het ingrijpen van de VS in Panama van december j.l. maakt eens te meer duidelijk dat Sitkoffs hoofdthema, de noodzaak van een historische verwerking van het Vietnam-verleden, een zaak van actueel belang is. De vertaling van de rede is van H.J.C. Termeer.

In zijn commentaar op een aantal recente boeken over de Vietnam-oorlog verklaarde de gerespecteerde redacteur van het tijdschrift *Foreign Affairs*, William Hyland: 'We willen altijd historische oordelen vel-len twee dagen na het gebeurde. Historici hebben daar honderd jaar voor nodig'. Of dat nu waar is of niet, Amerikanen schijnen zich niet zolang in te kunnen houden. In hun ijver om het verleden definitief achter zich te laten en er nuttige lessen uit te trekken, zijn ze een gemakkelijke prooi voor degenen die erop uit zijn om de eigentijdse lezing van het gebeurde in 'geschiedenis' om te zetten. Daarom bloeit het als geschie-

denis vermomde overtrokken actualisme volop. Net zoals de Amerikanen na de Eerste Wereldoorlog in de geschiedenis daarvan de waanzin lazen van hun bemoeienis met Europese zaken en net zoals ze na de Tweede Wereldoorlog in de geschiedenis daarvan de noodzaak lazen van Amerika's leidende rol in de wereld, zo lezen ze nu boeken over de oorlog van de VS in Vietnam, die meer te maken hebben met het toekomstige beleid dan met de werkelijkheid van het verleden.

Dit is vooral het geval omdat de Vietnam-oorlog voor de VS de langste en schrikwek-

kendste oorlog en de meest onverholen nederlaag was en veel Amerikanen sceptisch maakte over de inzet van Amerikaanse militaire macht in de wereld.

Om dit zogenaamde Vietnam-syndroom te verjagen - d.w.z. de vrees voor bemoeienis met het buitenland die tot de noodzaak van gewapend ingrijpen zou kunnen leiden, speciaal in de Derde Wereld - halen sommige auteurs weer de oude verhalen over de Amerikaanse deugden en almacht uit de kast. Oud-president Nixon beweert in zijn boek *No more Vietnams* zelfs dat 'we won the war' (in feite lieten we Zuid-Vietnam in de steek na de schending door het communistische Noorden van de Parijse Akkoorden van 1973, die de strijd hadden moeten beëindigen).

Mythen

Behalve Nixon durven weinig anderen de uitslag van de oorlog zo resoluut om te draaien, maar ook zij passen het verleden aan om defaitisme in de VS tegen te gaan en om de juistheid te demonstreren van een militante buitenlandse politiek, die gereed, bereid en in staat is om Amerikaanse troepen in het buitenland in te zetten om aldus de wil van de VS op te leggen. Zij beweren geschiedenis te schrijven, maar in hun verhalen passen zij een wisseltruc toe.

Wat er verdwijnt is de geschiedenis. In plaats daarvan geven ze ons *mythen*: de mythe dat de VS intervenieerde en het morele recht had een oorlog te voeren om een vrij volk tegen agressie van buitenaf te verdedigen; de mythe dat de domino-theorie klopte en dat de oorlog noodzakelijk was om de verspreiding van het internationale communisme tegen te houden, en de mythe dat de Amerikaanse troepen gewonnen zouden hebben als ze van Washington de vrije hand hadden gekregen en niet in de rug gestoken waren door Democratische 'duiven', niet loyale media en een anti-oorlogsbeweging die pro-Hanoi was.

1965: Amerikaanse mariniers in actie tegen de Vietcong

Pittsburg 1965: demonstratie vóór de inmenging in Vietnam

Zulke mythen dienen het doel van mensen als oud-minister van Buitenlandse Zaken Henry Kissinger, die na zijn aftreden herhaaldelijk eiste dat de VS 'ergens ter wereld op een of andere manier moesten laten zien dat zij in staat zijn een vriend te belonen of een tegenstander te straffen'. En Sylvester Stallone sneert in *Rambo*: 'Sir, do we get to win this time?'.

Maar wie in mythen gelooft en geen geschiedenis heeft, is als een kind. Hoe verderend onwetendheid bij de jeugd ook mag zijn, bij democratische burgers is zij rampzalig.

Feiten

Zelfs een oppervlakkige blik op de feiten laat zien dat deze mythen ongegrond zijn. Het is gewoon onlogisch en ook anti-historisch om te beweren dat de gevolgen van een actie haar oorzaken waren.

De gevolgen van de oorlog - en die zijn werkelijk vreselijk: de brute onderdrukking en de heropvoedingskampen in Vietnam, de voortdurende armoede van dat land en de tienduizenden bootvluchtelingen die hun leven wagen om Vietnam te ontvluchten - maken de Amerikaanse interventie niet moreel juist of noodzakelijk. Want de hoofdoorzaak van de voortdurende ellende in Indochina was de obsessie van de VS gedurende meer dan 25 jaar om te voorkomen dat Vietnam of tenminste de helft daarvan communistisch zou worden. Zowel uit binnenlandse politieke overwegingen als om geopolitieke voordelen te behalen in de strijd tegen het internationale communisme inter-

venieerden de VS, eerst in een anti-koloniaal oorlog en toen in een burgeroorlog. Zij waren er niet op uit om een democratie te beschermen die de Vietnamezen nooit hadden geëxperimenteerd. Zij trokken niet ten oorlog om de vrijheid in Zuid-Vietnam te verdedigen.

Onze motieven waren niet onzelfzuchtig. De opeenvolgende Amerikaanse presidenten handelden voornamelijk volgens hun opvatting van het nationale belang van de VS en ten tweede om hun eigen politieke huid te redden. Zich wel bewust van de politieke prijs die Harry Truman had moeten betalen voor het 'verlies' van China, probeerden de presidenten Eisenhower, Kennedy, Johnson en Nixon allemaal wanhopig te vermijden dat ze de schuld zouden krijgen voor het 'verlies' van Vietnam. Om de Amerikaanse veiligheid te versterken, ondersteunden de VS na de Tweede Wereldoorlog de restauratie van het Franse kolonialisme in Indochina. Zij betaalden het grootste deel van de kosten van de Franse inspanning om een inheems oproer neer te slaan. Dat oproer werd weliswaar geleid door de communist Ho Tsji Minh, maar had de brede steun van het Vietnamese volk omdat zowel de nationale onafhankelijkheid het doel was als de vereniging van een land dat door de kolonisten was verdeeld. Het falen van Amerika's Franse huurlingen in 1954 bracht de Eisenhower-regering ertoe om het Diem-regime in Saigon te installeren dat voor ons tegen het communisme moest vechten. Maar ook miljarden dollars aan hulp, een toenemend aantal Amerikaanse militaire adviseurs en een geheime CIA-oorlog tegen de vijand faalden in het neerslaan van de revolutie. Niet in staat om met Vietnamese huursoldaten te winnen gingen de VS toen over tot directe militaire interventie. Maar ondanks een grootschalige inzet bleken de Amerikaanse troepen niet meer succes te hebben dan de legers van Zuid-Vietnam en Frankrijk.

Het conflict werd onnodig tot een kwart eeuw verlengd door de Amerikaanse pogingen om de afloop van een lokale strijd te wijzigen en vervolgens uit te stellen; het resultaat was het verlies van enige miljoenen levens en een nog groter aantal gewonden. Misschien wel een derde van de Zuid-Vietnamese bevolking werd vluchteling. Weggerukt van het huis van hun voorouders, probeerde men in een vreemde stedelijke cultuur te overleven als bedelaar, crimineel of prostituee. Het gebruik van napalm en ontbladeringsmiddelen en het gooien van meer dan zeven miljoen ton bommen op Indochina - drie keer het totaal aantal tonnen explosieven afgeworpen boven

Domino-theorie

Dat deze oorlog best onnodig kan zijn geweest, vergroot zijn tragiek.

Geobsedeerd door de les van München dat agressie haar gang laten gaan alleen maar leidt tot verdergaande agressie en vervolgens tot een grotere oorlog, besloot de regering-Truman om de expansionistische Sowjet-Unie overal ter wereld in te dammen. Onbekend met de geschiedenis van het Vietnamese verzet tegen buitenlandse overheersing en met het verlangen naar hereniging, reageerden de VS aanvankelijk op het Vietminh-oproer als op een onderdeel van Moskou's veroveringsdrang. Kort daarna stelde Washington, dat het doel in Vietnam was om China's drang naar meer invloed in Azië te stuiten. Ondanks een geschiedenis van 2000 jaar oorlog tussen China en Vietnam bleven de VS volhouden dat Hanoi de marionet van Peking was en dat de Vietnamese opstandelingen slechts een gecamoufleerde voorpost vormden van het Chinese imperialisme.

Die visie ontwikkelde zich al snel tot de 'domino-theorie', die een bont geheel van Aziatische landen en volken - elk met hun eigen geschiedenis, sociale structuren en culturele patronen - reduceerde tot keurige zwarte dominostenen, allemaal klaar om om te vallen. President Dwight Eisenhower waarschuwde dat als Vietnam in communistische handen zou vallen, ook het nabije Thailand, Birma en Indonesië onvermijdelijk zouden vallen, en uiteindelijk alle Aziatische bondgenoten van de VS onderuit zouden gaan. Vervolgens omschreef president John Kennedy de taak van de VS als volgt: te verijdelen dat de opkomende vloed van het communisme heel Azië zou overspoelen.

De domino-theorie, voortkomend uit het populaire cliché dat Moskou en/of Peking een massief, gecoördineerd en wereldwijd offensief leidde(n), verdraaide feiten die van vitaal belang waren. Tegen de wil van Hanoi in had de Sowjet-Unie Ho Tsji Minh gedwongen om de verdeling van Vietnam op de conferentie van Genève in 1954 te accepteren. De Russen leverden nooit zoveel militaire en logistieke hulp als de Noordvietnamezen wilden en Hanoi vermoedde terecht dat de Sowjet-Unie Indochina slechts beschouwde als een pion in de rivaliteit tussen de grootmachten, die uitgespeeld kon worden tegen China en de VS. Evenzo dacht Hanoi dat de Chinezen hen in Genève hadden verraden. Met herinneringen aan de eeuwenlange Chinese arrogantie jegens andere Aziatische volken bleven de Vietnamezen vrezen dat Peking Indochina zwak en verdeeld wilde houden om dat deel

van de wereld te kunnen overheersen.

Toen dergelijke realiteiten niet meer ontkend konden worden, werd de Amerikaanse grond voor interventie in Vietnam: de noodzaak voor de VS om hun 'geloofwaardigheid' te bewijzen. Om welke redenen onze interventie ook begonnen mocht zijn, we moesten in de strijd volharden om vriend en vijand te laten zien dat de VS hun toezeggingen nakomen en dat zij niet 'een zielige, hulpeloze reus' zijn of een 'papieren tijger'.

Achteraf valt niet of nauwelijks in te zien dat Amerika's oorlog in Vietnam enige merkbare invloed had op de geostrategische positie van de VS of op het wereldwijde machtsevenwicht. (En dat zou de reden kunnen zijn waarom Amerika's bondgenoten in de wereldpolitiek de VS nooit in dit conflict bijstonden. Geen enkel NAVO-land en maar vier van de meer dan 40 bondgenoten van de VS in de wereld zonden ooit troepen om de Amerikanen in Vietnam te helpen.) Ondanks Hanoi's overwinning bleven de VS het machtigste land op aarde. De positie in Azië en de Pacific werd steviger dan zij ooit tijdens de oorlog was geweest. Het veelgevreesde omvallen van de domino-stenen bleef uit. Want in plaats van het Aziatische communisme te moeten bestrijden op de stranden van Waikiki (Hawai) of San Diego (Westkust VS), voegden de VS zich bij een stilzwijgende alliantie met de Chinezen en de Cambodjaanse communisten (de Rode Khmer) in hun oorlog tegen Vietnam. Bovendien streefden de VS, nog midden in hun oorlog om de verbreiding van het internationale communisme een halt toe te roepen, naar *détente* met de Sowjet-Unie en naar normalisatie van de betrekkingen met de Volksrepubliek China.

Een beperkte oorlog?

Geheel los van de mythen over de edelmoeidigheid of de noodzakelijkheid van de oorlog beweert een groeiend koor van oud-officieren dat de VS hadden kunnen overwinnen als zij niet gedwongen waren geweest om zo'n beperkte oorlog te voeren. Maar als het uitgeven van meer dan 150 miljard dollar, het zenden van bijna drie miljoen Amerikaanse soldaten naar Vietnam en het uitvoeren van de meest intensieve bombardementen in de geschiedenis geen overwinning opleverden op een land dat president Lyndon Johnson betitelde als '*a fourth rate, raggedy-ass, backward nation*' en dat generaal George Patton afdeed als '*an eighth-rate power (if that high)*', wat zou er dan wel niet voor nodig zijn geweest? Hoeveel meer had er ingezet moeten worden om een vijand te verslaan die slechts

alle vijandelijke landen tijdens de Tweede Wereldoorlog - vernietigden Vietnams agrarische basis, verlamden zijn economie en ontvolkten een groot deel van het platteland. '*It was as if we were trying to build a house with a bulldozer and wrecking crane*', merkte een Amerikaan in Vietnam op; en de combinatie van die enorme vernietiging met een demografische catastrofe, met de oplegging van de Amerikaanse cultuur aan een Boeddhistische samenleving en met de verwoestende psychologische klap van de oorlog veroorzaakten de ellende die Vietnam nog steeds teistert, de verscheurde sociale structuur die nu wordt aangewezen als rechtvaardiging voor Amerikaanse interventie.

De onbillijke wijze waarop de VS betaalden voor de kosten van de nachtmerrie die zij Vietnam bezorgden, doet verder iedere aanspraak op edelmoedigheid of moraliteit teniet.

De jonge mannen die door de oorlogsmanagers hun dood tegemoet werden gestuurd, waren in onevenredig grote mate de armen en de machtelozen, de zwarten en de bruinen. Wie invloed had, rijkdom of scholing, bleef thuis. De slachtoffers van de maatschappij werden het kannonnenvoer van het leger. Iemand die voortijdig zijn middelbare school (high school; HT) verliet, had een tweemaal zo grote kans om door het leger ingelijfd te worden als andere Amerikaanse jongeren; vervolgens een tweemaal zo grote kans om naar Vietnam verscheept te worden, en dan weer een tweemaal zo grote kans om bij een gewapende compagnie ingedeeld te worden. En dat terwijl minder dan één op de tien geslaagde mannelijke scholieren (afgestudeerden van een 'college'; HT) in deze periode ooit in militaire dienst terecht kwam.

1967: de strijd om heuvel 875

een-tiende van het aantal troepen had, die geen luchtmacht had en die het grootste deel van het conflict bijna primitieve middelen van communicatie en transport gebruikte? Zou enige strategie effect hebben gehad tegen door het volk gesteunde guerilla-strijders, die alleen maar niet hoefden te verliezen en het langer moesten volhouden dan de vreemdelingen? Welke offers zouden voor Noord-Vietnam zo onverdraaglijk zijn geweest, dat het liever verslagen was?

Zoals te voorspellen was, herhalen de voorstanders van een luchtoorlog alle vermaningen over de dwaasheid van de Amerikanen om te proberen een landoorlog in Azië te winnen en pleiten zij voor een nog royaler en onbeperkt bombardementsprogramma zonder acht te slaan op al het bewijsmateriaal dat de grootste luchtoorlog in de wereldgeschiedenis faalde in elk van zijn zogenaamde doelstellingen. De zeven miljoen ton bommen die door de VS werden gooid, het explosieve equivalent van meer dan 600 atombommen van de categorie die bij Hiroshima werd gebruikt, belemmerde nooit noemenswaardig de stroom van Noord-vietnamezen en hun voorraden naar het Zuiden. En al dat luchtgeweld maakte ook geen eind aan Hanoi's vermogen om door te vechten of aan zijn vastberadenheid om vol te houden tot de eigen overwinning. Toch hield de holocaust van bombardementen aan, zelfs ondanks de rapporten van de CIA dat ze niet effectief waren. Hoewel ze geen rol speelden in de oorlog te land wisten de luchtmacht en de marine dat

het toekomstige budget en prestige afhing van de omvang van hun operaties tegen de vijand. Daarom bestreden ze elke beperking van de bombardementen en eisten ze meer en meer acties op tegen steeds meer doelen. En omdat de oorlogs-managers in Washington het politiek meer opportuun vonden om machines te verbruiken dan troepen, gaven ze in het algemeen toe.

Aldus bleven Amerikaanse vliegtuigen alsmaar raketten afvuren op boeren en vee en lieten ze brandende napalm op scholen en pagodes vallen. Deze krankzinnige slachting maakte dat dezelfde burgers, wier harten en geesten de VS zouden moeten proberen te winnen, Amerika gingen verachten en dat leverde de communistische tegenstander talloze recruten op. De intensieve luchtbombardementen isoleerden de VS ook nog verder van de publieke opinie in de wereld. Zoals minister van Buitenlandse Zaken Robert MacNamara opmerkte: *'Het beeld van de grootste supermacht ter wereld, die wekelijks duizend niet-militairen doodt of ernstig verwondt in zijn poging om een klein achterlijk land in een zeer omstreden kwestie met grof geweld zijn wil op te leggen, is niet fraai'*.

Invasie van Noord-Vietnam?

Maar zelfs als de luchtmacht en de marine in staat waren geweest om de steden en havens van Noord-Vietnam te vernietigen, dan zou er een invasie noodzakelijk zijn geweest om dat land volledig te onderwerpen. En dat is nu wat vele leger-strategen stellen dat de VS al meteen hadden moeten doen. In plaats van achter de ongrijpbare guerilla-strijders aan te jagen, zouden de VS-strijdkrachten de 17e breedtegraad hebben moeten oversteken en het regime in Hanoi hebben moeten verpletteren.

Wat, zo vraagt men zich af, zouden de offers van zo'n strategie zijn geweest en hoe zou dat afgelopen zijn? Hoeveel slachtoffers zouden er nodig zijn geweest om een Noord-vietnamees leger van bijna een miljoen man te verslaan en een nog groter aantal gewapende burgers in lokale en provinciale militia? Hoelang zou een bezetting door Amerikaanse strijdkrachten hebben moeten duren om een vijandelijke bevolking te onderwerpen, die voor haar vaderland vocht en tegen een gehate buitenlandse agressor? En hadden de VS wel genoeg troepen om zo'n taak te verrichten in een tijd dat hun strijdkrachten al nauwelijks toereikend waren in gebieden die zeer vitaal waren voor de nationale veiligheid van de VS?

Zou bovendien enige verantwoordelijke opperbevelhebber het bevel tot zo'n invasie hebben kunnen geven? Gegeven Amerika's ervaring in Korea en de uitdrukkelijke waarschuwingen van Peking dat zij Noord-Vietnam te hulp zou komen als de VS de 17e breedtegraad zouden overschrijden, welke president zou de gevolgen hebben kunnen negeren van wat LBJ *'spitting in China's face'* noemde, dat wil zeggen de mogelijkheid van nog een landoorlog in Azië met de Volksrepubliek China. En wat zouden de VS hebben gewonnen door de oorlog te verbreden, door er een continentale of een wereldoorlog van te maken of zelfs een nucleaire confrontatie? Welke invloed zouden de invasie en bezetting van een land aan China's zuidelijke grens gehad hebben op de strategische doelen van Washington om *détente* met Moskou na te streven en de normalisatie van de betrekkingen met Peking?

En zeer belangrijk is dat zelfs een Amerikaanse overwinning in Noord-Vietnam de opstand in het Zuiden niet noodzakelijkerwijs beëindigd zou hebben. Door Hanoi in een puinhoop te veranderen zouden de VS hun doelstelling van een levensvatbaar, onafhankelijk en niet-communistisch Zuid-Vietnam niet hebben bereikt.

Historische fouten

Vanaf het begin plaatsten de VS zich aan de verkeerde kant van de geschiedenis. Ze negeerden het nationalisme dat de Derde Wereld in beroering bracht - het vurige verlangen naar zelfbeschikking en naar het einde van buitenlandse overheersing - en zij financierden Frankrijks poging om Indochina weer te koloniseren. Toen dat mislukte streefden de Amerikanen hun eigen neokoloniale rijk na. Inheemse leiders, afhankelijk van en indirect gecontroleerd door de VS, zouden hun plaatsvervangers zijn die het Amerikaanse leiderschap in de Koude Oorlog zouden volgen.

Maar in plaats van in Zuid-Vietnam een regime te vestigen dat een goede kans had om de steun van de eigen bevolking - in de eerste plaats Boeddhistische boeren - te winnen, zetten de VS in Saigon een olicharie neer die werd aangevoerd door een fervente katholiek, die democratie verafschuwde en het streven van de communisten naar sociale gerechtigheid en gelijkheid bespootte.

Het wekte geen verbazing dat de recalcitrante president Diem op den duur de steun van een groot deel van Zuid-Vietnam verloor en er niet in slaagde om het opkomende Nationale Bevrijdingsfront te stuitten. Omdat de VS niet in staat waren om Diem tot

hervormingen te dwingen, berustten zij in de omverwerping van zijn regime door Diemseigen generaals. Coup na coup bracht in Saigon op den duur een reeks van corrupte leiders aan de macht. Door zich te vrijmaken ten koste van de noden van hun volk, verbeurden zij de medewerking van de boeren, die onmisbaar was om de door de communisten geleide opstand te onderdrukken.

Aldus voorkwam alleen directe Amerikaanse interventie in 1965 de val van het Saigon-regime en de vereniging van Vietnam door de communisten. Tegendiertijd echter, zagen de meeste Vietnamezen de Amerikaanse strijdkrachten als buitenlanders die onderdrukking brachten en sociaal onrecht. En toen de Amerikanen de Zuidvietnamezen opzijdrongen om de oorlog zelf te voeren, was het met de vechtlust van de Zuidvietnamese legers nagenoeg gedaan en werd nog duidelijker dat het Saigon-regime de marionet van een buitenlandse macht was met minder kans dan ooit om de steun van het volk te verwerven.

Toen probeerden de VS een politiek probleem met een militair antwoord op te lossen. Ze lieten de Amerikaanse troepen een uitputtingsoorlog voeren om de Vietnamese communisten te verpletteren en ze te laten buigen voor de superieure Amerikaanse vuurkracht. *'Grab 'em by the balls'*, zo vatte een kolonel de Amerikaanse aanpak samen, *'and their hearts and minds will follow'*.

Als om de stelling *'Better dead than red'* te bewijzen, stelde de Amerikaanse oorlogsmachine *'free fire zones'* in, waarbinnen alles wat bewoog neergeschoten kon worden en alles wat overeind stond met de grond gelijk gemaakt. Dat militaire apparaat zaaide dood en verderf met fragmentatiebommen en verzadigingsbombardementen door B52's. Het startte het *'Phoenix Program'* om Vietcong-kader uit te schakelen en bestookte zonder ophouden dorpen met artillerie en spervuur. Het verwoestte het land met herbiciden en *'Agent Orange'* en voegde daarmee aan de oorlogsschade nog eens miljoenen hectaren bossen toe en een nog onberekenbaar aantal biologisch vernietigde Amerikanen en Aziaten. Dit was nauwelijks de halfhartige oorlogsspanning die de voormalige president Reagan beschreef als Amerikanen die vochten *'with one hand tied behind them'*. Bovendien versloegen de Amerikanen hun vijand in elk groter treffen, van de Ia Drang Vallei in 1965 tot het Paas-offensief van de communisten in 1972. Maar dat deed er niet toe. De vijand bleek gemotiveerd en in staat te zijn om langer te vechten dan de ongeduldige

Amerikanen en hij behaalde de overwinning. De kolossale vuurkracht van de VS slaagde er alleen in om Zuid-Vietnam in een knekelhuis te veranderen.

In plaats van de bevolking te scheiden van de Vietnamese communisten - door de zee droog te leggen waarin de guerilla-vissen uit Mao's beeldspraak zwommen - vervreemde de uitputtingsoorlog de boeren verder van alle Zuidvietnamezen die aan de kant van de VS stonden.

Doden betekent niet dat men zijn zin krijgt. Militaire superioriteit garandeert geen politieke overwinning. Het verlangen naar nationale bevrijding en sociale gerechtigheid maakte de Vietnamese communisten bereid om vreselijke verliezen te incasseren en het langer vol te houden dan de vijand. Degenen die nog steeds geloven dat meer vuurkracht tot een Amerikaanse overwinning zou hebben geleid, zouden de Russische ervaringen in Afganistan moeten bestuderen.

Onterechte zondebokken

Om de pijnlijke waarheden van het verleden te begrijpen, inplaats van de mythen, moeten de Amerikanen erkennen dat zij niet buiten de geschiedenis staan. Dat betekent dat ze zich de voordelen moeten realiseren die hun tegenstander in dit conflict had en niet de bewering van president Richard Nixon moeten herhalen dat *'North Vietnam cannot defeat or humiliate the United States. Only Americans can do that'*.

Het vereist dat er een einde komt aan het zoeken naar een zondebok. De media veroorzaakten Amerika's nederlaag niet. De meeste correspondenten beschreven Diem als de Churchill van Azië en schilderden Amerika's tegenstanders even vijandig af als onze Japanse vijand in de films over de Tweede Wereldoorlog. Zelfs als ze beter wisten, rapporteerden ze de verzonnen aantallen slachtoffers en de onjuiste verhalen over vernietigde bases van het Nationale Bevrijdingsfront, die hun werden opgedist in persconferenties van het leger, en gaven ze aan het thuisfront het misleidende optimisme door over de verwachte laatste adem van de vijand, de lichtstraal aan het eind van de tunnel.

Juist de aard van de televisie heeft er waarschijnlijk aan bijgedragen om de oorlog tot een alledaags verschijnsel te maken. Het leek alsof de oorlog te hanteren en te winnen was. De macht van het Witte Huis om dat medium bij herhaling uit te buiten, vergrootte de publieke steun voor de oorlog. Pas na het Tet-offensief, pas nadat president Johnson aanstalten gemaakt had om een

Januari 1976: de onderhandelaars, Kissinger en Le Duc Thu zijn erin geslaagd een accord te sluiten

stap terug te doen en om te onderhandelen, pas toen concentreerden de media zich op de akelige kanten van deze vuile oorlog.

Ook de anti-oorlogsbeweging had geen grote invloed op Amerika's overwinningskansen in Vietnam. Ondanks of juist door de lawaaiige protesten van de jongeren behield Lyndon Johnson brede steun voor de Amerikaanse interventie. Opiniepeilingen uit de lente van 1968 laten inderdaad zien dat meer dan de helft van de ondervraagde Amerikanen vóór sterkere militaire actie door de VS in Vietnam was en dat minder dan 25% de oorlog wilde afbouwen. Pas toen de VS niet meer streefden naar een militaire overwinning, viel de steun van het publiek en het Congres voor de oorlog weg. Maar zelfs toen was president Nixon in staat om de oorlog nog vier jaar te laten voortduren en toch een van de meest ruime verkiezingsoverwinningen uit de Amerikaanse geschiedenis te behalen tegen een kandidaat die duidelijk geïdentificeerd werd met de 'duiven' en de anti-oorlogs-activisten.

De les van de Vietnam-oorlog

Het deed er niet toe dat de bezwaren van de anti-oorlogsbeweging tegen Amerika's militaire inspanning in Vietnam terecht

bleken. De talloze miljarden dollars besteed aan het doden van de Aziatische vijand, brachten hollende inflatie, een verzwakking van de economie en braken noodzakelijke binnenlandse hervormingen af. De oorlog wakkerde het 'imperial presidency' aan en maakte de weg vrij voor machtsmisbruik door de uitvoerende macht en voor ondermijning van het constitutionele systeem van 'checks and balances'. Hij wekte wantrouwen jegens de VS in de rest van de wereld en belastte de Amerikaanse betrekkingen met zowel vriend als vijand. Hij verscheurde de VS zelf: er was meer tweedracht dan ooit; het Amerikaanse volk verloor het vertrouwen in zijn eigen regering. En de oorlog resulteerde in de dood van verscheidene miljoenen Vietnamezen en meer dan 58.000 jonge Amerikanen.

Daarom is het begrijpen van de oorlog en zijn lessen té belangrijk om nog een eeuw uitgesteld te worden of om overgelaten te worden aan militaristische mythe-vormers van de Amerikaanse almacht.

Ofschoon we ons ervan bewust zijn dat niet alle documenten nog beschikbaar zijn en dat objectiviteit onmogelijk is, kunnen we er toch naar streven om zo eerlijk en intelligent mogelijk over het verleden na te denken, om feiten en fantasieën uit elkaar te houden en om redelijke opinies te vormen. Geschiedenis bedrijven levert geen mooie blauwdruk voor utopia op, maar het kan ons helpen om marginale en vitale belangen te onderscheiden, om rationalisering en arrogantie of zelfrechtvaardiging af te wijzen en om zowel de beperkingen als de verantwoordelijkheden van de macht te begrijpen. Misschien kunnen we dan een nog grotere tragedie afwenden.

Het begin van de Koude Oorlog

In het decembernummer van *Kleio* constateerde ik, in een onderzoekje naar de wijze waarop de NATO en de beginnende Koude Oorlog waren behandeld in geschiedenis- en maatschappijleer methoden, dat de beschrijving van de recente geschiedenis in deze methoden velerlei gebreken vertoont. Slechts drie voor het Vwo bestemde methoden, *Gamma*, *Sprekend Verleden*, en *Historisch Perspectief* konden mijns inziens de toets der kritiek doorstaan. Maar ook deze drie goede boeken verto-

nen twee opmerkelijke defecten. Ten eerste besteden zij weinig of geen aandacht aan de politiek-emotionele context van de late jaren veertig en ten tweede ontbreken de Nederlandse reacties op het begin van de Koude Oorlog in deze toch Nederlandse schoolboeken.

In de redactionele inleiding van mijn bijdrage werd aangekondigd dat ik in een later nummer van *Kleio* een poging zou doen om het ideale hoofdstuk over de beginjaren van de Koude Oorlog te schrijven.

ven. Voor een dergelijke ambitieuze onderneming ontbreken hier en nu zowel de plaatsruimte als de tijd. Wel wil ik proberen de al eerder gedane suggesties voor een betere aanpak wat nader uit te werken.

De twee hierboven genoemde defecten vormen daarvoor een bruikbaar uitgangspunt.*

M. van Rossem

Om duidelijk te maken dat de afwezigheid van de politiek-emotionele achtergrond van de late jaren veertig inderdaad een smartelijke zaak is, is een korte verhandeling over de huidige stand van de Koude Oorlogshistoriografie hier noodzakelijk.

In diverse methoden wordt de Koude Oorlog gepresenteerd als een tragisch misverstand, het resultaat van nodeloze wederzijdse achterdocht. In *Gamma* wordt zelfs expliciet de vraag gesteld of de NATO een vergissing was. In dit opzicht weerspiegelen de schoolboeken de historiografische consensus over de Koude Oorlog, zoals die in de jaren zeventig geleidelijk tot stand is gekomen, voor een deel onder invloed van de detente-politiek.

Deze consensus is wel beschreven als *restrained revisionism*.

Het extreme revisionisme

Tot halverwege de jaren zestig waren de meeste historici van mening dat de Sovjetunie de Koude Oorlog had veroorzaakt en dat de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten het onvermijdelijke antwoord was op de expansiepolitiek van Stalin.

Voor al ten gevolge van de mislukte interventie in Vietnam raakte deze orthodoxe visie in grote moeilijkheden. Een aantal jonge en zeer actieve historici kwam tot de conclusie dat niet de Sovjetunie maar de

Verenigde Staten de Koude Oorlog hadden veroorzaakt. Zij zagen de Verenigde Staten als een uiterst ambitieuze, economisch expansieve mogendheid. In hun optiek was de Sovjetunie in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog een zwakke natie die geconfronteerd werd met de economische en strategische almacht van de Verenigde Staten. Volgens hen was de Amerikaanse vrees voor communistische expansie niets anders dan een politiek sprookje dat de wereldomvattende ambities van het Amerikaanse economische apparaat aan het zicht moest onttrekken.

Niet de Sovjetunie maar de Verenigde Staten hadden steeds het initiatief in de Koude Oorlog.

Na enige jaren van modieus succes bleek dit extreme revisionisme een onhoudbare theorie. Economische expansiedrang was zeker een factor in de Amerikaanse buitenlandse politiek, niet meer echter dan een van de vele factoren. Politieke en strategische overwegingen waren in het Amerikaanse beleid steeds van groter belang dan de economische preoccupaties die de revisionisten zoveel gewicht gaven.

Als een invloedrijke beweging ging het revisionisme in de jaren zeventig ten onder, het sleepte echter de traditionele visie op de Koude Oorlog in zijn ondergang mee. Een terugkeer naar de aangename historiografische zelfingenomenheid van de jaren vijftig was niet langer mogelijk. Langzaam ontstond een nieuwe consensus over het begin van de Koude Oorlog; het terughoudende revisionisme dat hiervoor al even aan de orde is geweest.

'Restrained revisionism'

In deze nieuwe analyse van de gebeurtenissen na 1945 was de revolutionaire expansiepolitiek van de Sovjetunie verdwenen. Stalin was nog steeds een schurk van wereldformaat, maar dan toch wel, althans in de buitenlandse politiek, een pragmatische en voorzichtige schurk. Hij was zich welbewust van de macht van de Verenigde Staten en vooral van de nog veel grotere macht die de Verenigde Staten op korte termijn zouden kunnen mobiliseren.

Stalin had na de Tweede Wereldoorlog niets anders gedaan dan de geopolitieke machtspositie die de Russische overwinning op de Wehrmacht had opgeleverd, consolideren.

Gegeven deze uitgangspunten moest de analyse van het na-oorlogse Amerikaanse buitenlandse beleid worden herzien. Voor een deel van dat beleid hebben de terughoudende revisionisten begrip en zelfs bewondering. De Amerikaanse initiatieven om West-Europa economisch weer op de been te helpen en de West-Europeanen aan te zetten tot politieke en economische samenwerking waren zinvol en uiterst effectief. De bezwaren van de terughoudende revisionisten richtten zich vooral tegen de militarisering en mondialisering van de Amerikaanse anti-communistische politiek die zich voltrok tussen 1948 en 1952.

Als de Sovjetunie zo zwak was, economisch grondig uitgeput door de strijd tegen nazi-Duitsland, dan was de Amerikaanse reactie op Stalins consolidatiepolitiek wel wat overtrokken geweest. Was de NATO wel noodzakelijk als het op zijn minst buitenge-

* Alle gegevens over Nederland en de Koude Oorlog heb ik ontleend aan de prachtige dissertatie in wording van Frits Rovers, *De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog*.

Yardley, 'Onopzettelijke Cupido'

woon onwaarschijnlijk was dat Stalin met het Rode Leger West-Europa had willen veroveren? Zou in die jaren een simpele waarschuwing van de Amerikanen aan het adres van de Sovjetunie, in combinatie met een unilaterale garantie van de Westeuropese veiligheid niet ruim voldoende zijn geweest? In deze visie kon de NATO in haar oorspronkelijke incarnatie er zelfs nog wel mee door. Zij stelde in 1949 militair niet veel voor en was in feite niet meer dan een psychisch ruggesteuntje voor de West-Europeanen die het gelijkschakelingsproces in Oost-Europa angstig aanzagen.

Paniek en overdrijving slopen het Amerikaanse beleid pas werkelijk binnen met de formulering van NSC-68, een lang memorandum dat de National Security Council

begin 1950 aan president Truman presenteerde.

NSC-68 was vooral een reactie op de explosie van de eerste Russische atoombom in augustus 1949 en op de communistische overwinning in China. In NSC-68 werd de Sovjetunie afgeschilderd als een apocalyptische dreiging. Waar ook ter wereld de communisten in opmars leken te zijn, moesten de Verenigde Staten tegenwicht bieden; geen enkel gebied mocht nog aan de communisten verloren gaan.

De Amerikaanse veiligheidsbelangen werden niet meer koel en rationeel gedefinieerd, hun definitie werd volledig afhankelijk gemaakt van de veronderstelde intenties van de tegenstander. Waar ook maar radicalen of revolutionairen aan de macht dreigden te komen, waren de Amerikaanse belangen in gevaar. De Sovjetunie zelf zou bij ongewijzigd beleid volgens de opstellers van NSC-68 in 1954 in staat zijn tot een succesvolle verrassingsaanval op de Verenigde Staten. In NSC-68 werd daarom geadviseerd om de Amerikaanse defensiebegroting onmiddellijk te verdrievoudigen.

Als om deze duistere perspectieven direct te bevestigen vielen de Noordkoreanen in juni 1950 geheel onverwacht Zuid-Korea aan.

De Noordkoreaanse aanval werd beschouwd als een onderdeel van Stalins mondiale veroveringsdrang, de Amerikanen intervieneerden, het defensiebudget werd verdrievoudigd, de NATO enorm versterkt en de militarisering van de Koude Oorlog was een feit.

Van de extreme formuleringen van NSC-68 moeten de terughoudende revisionisten niets hebben. De Koreaanse oorlog zien zij niet als een onderdeel van een wereldomspannend communistisch offensief maar als een

Propagandapamflet van de VN dat werd verspreid onder de Chinese troepen in Korea

kleio

nummer 4/90
pagina's 14 en 15

plaatselijke aangelegenheid. Zij beschouwen NSC-68 als het fundament voor het hyper-interventionisme dat de Amerikaanse buitenlandse politiek in later jaren kenmerkte en dat resulteerde in het Vietnamese drama.

De kritiek op de overdrijving en het gebrek aan flexibiliteit in de Amerikaanse buitenlandse politiek betekent niet dat de terughoudende revisionisten de Verenigde Staten de schuld geven van de Koude Oorlog. Volgens hen zijn de Sovjetunie en de Verenigde Staten beiden schuldig. Beide naties waren overdreven achterdochtig en manoeuvreerden zichzelf in een toestand van wederzijds bevestigde waanzin, waaruit zij zich niet meer wisten te bevrijden.

Bij hun kritiek op het al te rigide Amerikaanse beleid refereerden de terughoudende revisionisten aan de ideeën die George Kennan al in de late jaren veertig had geformuleerd. Kennan was wel van mening dat de Sovjetunie expansief was, maar hij stelde nadrukkelijk dat de Russische expansiedrang niet van militaire aard was. Vandaar dat hij het Marshall Plan, dat hij ten dele zelf had bedacht, prachtig vond en de NATO een nutteloze sta-in-de-weg voor een definitieve regeling van de na-oorlogse Europese problemen.

Zo staat het, in zeer grote lijnen, met de historiografie van de Koude Oorlog.

Schoolboeken en de Koude Oorlog

De terughoudende revisionisten hebben de neiging te suggereren dat dit conflict minder scherp en kostbaar zou zijn geweest als de Amerikanen de Russische invloedssfeer in Oost-Europa hadden geaccepteerd als een onvermijdelijk fenomeen. Zij hebben begrip, maar geen enkele sympathie, voor Stalins ambitie om de militaire winst van de Tweede Wereldoorlog om te zetten in een cordon sanitaire. Als de Amerikanen hun eigen veiligheidsbeleid als zo volkomen vanzelfsprekend zagen, waarom dan niet dat van de Sovjetunie?

Deze koele kijk op de Koude Oorlog domineert ook in de schoolboeken. Naar mijn mening is zij volkomen juist, dat valt zeker in de late jaren tachtig met gemak te concluderen.

Maar wat is het nut van een koel en analytisch verantwoord gelijk achteraf? De historicus kan terecht stellen dat NSC-68 niet deugde, maar daarmee is pas een heel klein gedeelte van zijn werk gedaan. De dwingende vraag is vervolgens waarom integrere

en intelligente politici zich in de late jaren veertig zo vergist hebben. De terughoudende revisionisten zijn afstandelijk in hun beschrijving van de paranoia die spreekt uit NSC-68, maar ze maken onvoldoende duidelijk waar de waanzin vandaan kwam.

Zoals gezegd: de politiek-emotionele context ontbreekt. De wereld van de late jaren veertig was een andere wereld. De politici van die jaren waren gevormd door de dertig gruwelijke jaren tussen 1914 en 1945. Het falen van de appeasement-politiek, het morele fiasco van München en Hitlers oorlog waren levende herinneringen, dingen die net gebeurd waren.

Elk boek over die jaren moet accentueren hoe intens de emoties waren die door die herinneringen werden opgeroepen.

Praag 1948

Hoe sterk het recente verleden doorwerkt in het besluitvormingsproces dat tot de Koude Oorlog leidde, wordt duidelijk uit de opwindende en de verontwaardiging die de communistische coup in Praag in februari 1948 veroorzaakte. De reacties op die gebeurtenis geven mij ook de gelegenheid om terug te keren naar Nederland teneinde zo dat andere defect van de onderzochte geschiedenisboeken te herstellen: de afwezigheid van het vaderland.

De Nederlandse reacties op het Russische optreden in Oost-Europa en het Nederlandse beluit tot aansluiting bij het Westers bondgenootschap vormen een bijzonder aardige illustratie van de wijze waarop het denken over de Koude Oorlog zich ontwikkelde. Het blijft voor mij een raadsel waarom de schoolboeken niet veel uitgebreider gebruik hebben gemaakt van de Nederlandse situatie.

In Tsjechoslowakije regeerde begin 1948 een kabinet waarin communisten en burgerlijke politici samenwerkten. De algemene verwachting was dat de communisten bij de verkiezingen die in mei op het programma stonden fors zouden verliezen. In februari boden de ministers van de burgerlijke partij en hun ontslag aan aan president Benesj in een poging de verkiezingen te vervroegen. Zij meenden dat dat in hun voordeel was. Zij hadden de tegenstander echter lelijk onderschat.

De communisten organiseerden actiecomités en massale betogingen om Benesj onder druk te zetten. Die aanvaardde tenslotte het ontslag van de burgerlijke ministers en liet de communistische premier Gottwald en zijn communistische ministers zitten. Gottwald vulde vervolgens zijn kabinet aan met

lieden die de communistische zaak welgezind waren. Daarmee was de machtsvername een feit. De verkiezingen in mei, die de communisten uit het zadel hadden moeten werpen, waren een aanfluiting van het electorale proces.

In West-Europa en de Verenigde Staten was de verontwaardiging groot. Men zag daar de machtsvername als een offensieve daad van de Sovjetunie en vergeleek de gebeurtenissen direct met die van 1938. Toen was Tsjechoslowakije overweldigd met goedvinden van de Engelsen en de Fransen die zo hoopten het Hitler naar de zin te maken. Dat had niets geholpen. Nu zouden de fouten van toen althans ten dele hersteld kunnen worden. Elke vorm van appeasement was uit den boze, er moesten daden gesteld worden. West-Europa en de Verenigde Staten moesten zich hecht aaneensluiten om de communistische ondermijning te stoppen.

De reacties in Nederland

Karakteristiek voor de verontwaardiging en de conclusies die daaruit werden getrokken was het gedrag van de Partij van de Arbeid in Nederland.

Op 1 maart 1948 werd de coup in Praag in een verklaring van het partijbestuur scherp veroordeeld. De Nederlandse communisten werden aangewezen als medeplichtigen van de verkrachting van de democratie in Tsjechoslowakije.

Zij hadden daartoe ook wel aanleiding gegeven door vol vreugde op de coup te reageren. Het kritiekloze pro-sovjetbeleid van de CPN maakte de Nederlandse communisten volgens de PvdA tot een potentiële vijfde colonne, die de ambities van de Sovjetunie in West-Europa zou kunnen ondersteunen. De vergelijking met de NSB werd expliciet gemaakt. Zelfs waren de sociaal-democraten van mening dat de CPN gevaarlijker was dan de NSB ooit was geweest.

Een paar weken later vergeleek de fractieleider van de PvdA in de Tweede Kamer de situatie nog eens met die van tien jaar terug. Opnieuw was er zijns inziens sprake van een massale dreiging uit het oosten en die dreiging werd versterkt door de aanwezigheid van een binnenlandse vijand. Omdat de Russen ongetwijfeld van plan waren om ook West-Europa gelijk te schakelen, was de PvdA van mening dat Nederland nu moest kiezen voor een Westers bondgenootschap onder Amerikaanse leiding. Dat standpunt was het resultaat van een scherpe koerswijziging omdat de PvdA tot

Nederlandse vrijwilligers schepen zich in voor Korea

ver in 1947 van oordeel was geweest dat West-Europa een brugfunctie moest vervullen tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten.

Geen gebeurtenis, kunnen we wel stellen, was zo bepalend voor de sfeer en de politieke stellingname in Europa als de Tjsechische crisis.

Niet iedereen deelde in de angstige woede. De historici Schaper en De Jong wezen er koeltjes op dat de gebeurtenissen in Praag niet offensief maar defensief geduid moesten worden. Het gedecideerde Amerikaanse voornemen West-Europa politiek en economisch bij te staan had Stalin doen besluiten het laatste gat in het Ijzeren Gordijn te dichtten.

Dit soort analyses waren echter het werk van enkelingen, de overgrote meerderheid zag West-Europa direct bedreigd door de rode vijand. Als de communisten een potentiële vijfde kolonne vormden dienden zij geweerd te worden uit alle ambtelijke en politieke functies die zij konden misbruiken ten behoeve van hun door Moskou ingefluisterde plannen. Om communistische wethouders af te zetten werd in 1948 zelfs de gemeentewet gewijzigd.

In Amsterdam liepen de emoties bij gele-

genheid van de verwijdering van de beide communistische wethouders hoog op. De communisten hadden in Amsterdam niets nagelaten om zich als een vijfde kolonne te profileren. Zij hadden in tal van wijken en bedrijven actiecomitees opgericht die hun Nationale Welvaartsplan, een soort alternatief voor het Marshall Plan, moesten bevorderen. Deze comitees leken als twee druppels water op de actiecomitees die Gottwald had gebruikt om druk op Benesj uit te oefenen. De CPN had ook een pamflet verspreid met de suggestieve titel *Praag...Den Haag*, waarin de coup geprezen werd als een legitieme en zeer aanbevelenswaardige gang van zaken. Toen de communistische wethouders eind maart weggestemd werden, berichtte *Het Vrije volk*, waar men kennelijk erg zenuwachtig was geworden: 'Amsterdam wordt geen Praag'.

Bij alle opwinding was in 1948 toch duidelijk dat het communistische gevaar werd gezien als een binnenlands gevaar, gevolg van de onvaderlandslievende agitatie van de CPN. Het idee dat de Sovjetunie een militaire aanval op West-Europa in de zin zou kunnen hebben ontstond ook in Nederland pas in de loop van 1950, onder invloed van de Koreaanse oorlog.

ill 4

kleio

nummer 4/90
pagina's 16 en 17

Natuurlijk was Nederland in 1949 lid van de NATO geworden, maar veel consequenties waren daar niet aan verbonden. De regering had zelfs het voornemen in 1950 en 1951 te bezuinigen op de defensieuitgaven. Zij zag de NATO kennelijk meer als een aangename Amerikaanse garantie dan als een organisatie waaraan een eigen substantiële bijdrage zou moeten worden geleverd. Wat dit betreft doet de ontwikkeling van het denken over de Koude Oorlog in Nederland sterk denken aan die in de VS.

Bij het debat over de onverhoedse Noordkoreaanse aanval werd de hele recente geschiedenis weer systematisch overhoop gehaald. De Koude Oorlog en het Russische gevaar waren klaarblijkelijk alleen maar te bevatten als er gerefereerd werd aan München, Hitler en de bezetting.

Zelden hebben historische ervaringen zo'n belangrijke bijdrage aan de besluitvorming geleverd als toen. Of de les van München wel de juiste les was, vroeg niemand zich op dat moment af.

Het debat over de Koreaanse oorlog maakte Jacques de Kadt, die al jaren met grote nadruk had gewaarschuwd voor het communistische gevaar, tot de belangrijkste woordvoerder van de Partij van de Arbeid over de buitenlandse politiek. Zijn scherp gestelde *De consequenties van Korea*, waarin hij aanbeval de communisten te interne-

ren en zo snel mogelijk in West-Europa vijftig divisies op de been te brengen, werd door de partij gesteund. De opstellers van NSC-68 zouden in De Kadt een geestverwant hebben herkend, als zij Nederlands hadden kunnen lezen.

Tenslotte

Ik heb hier het Nederlandse perspectief op de Koude Oorlog niet meer dan aangeduid. Waar het mij om gaat is dat vanuit dit perspectief het ontstaan van de Koude Oorlog en het Westers bondgenootschap op coherente en alleraardigste wijze kunnen worden beschreven. Het Nederlandse perspectief geeft ook alle gelegenheid om de emoties van die jaren voor de leerlingen tot leven te brengen. Wat een prachtige teksten kunnen in dit verband niet ter beschikking gesteld worden: het pathetische gebral van Koos Vorrink, het geestige en meedogenloze proza van De Kadt en zo'n merkwaardig pamflet als *Praag...Den Haag*.

November 1952: 'Rusland, het eeuwige probleem' - Tjee net ontsnapt; er was bijna een uitbarsting van vrede (cartoon van Cummings)

Het geschiedenisleerboek van het jaar 2000

Antoon De Baets

Dit artikel is een bewerking van een rede die Antoon de Baets uitsprak ter gelegenheid van zijn huldiging als laureaat van de Oostvlaamse Provinciale Prijs Geschiedenis 1989.

Een gevaarlijk vak

'Historici zijn gevaarlijk en in staat om alles op zijn kop te zetten. Ze moeten in de gaten gehouden worden'.

Deze uitspraak van Nikita Chroesjtsjov blijkt in 1989 volgens Amnesty International nog steeds opgeld te doen.¹

Wang Dan, een 24-jarige student van de Afdeling Geschiedenis aan de Beida-universiteit in Peking, was één van de vier studenten die de demonstraties op het Tiananmenplein coördineerden, en zijn naam stond als eerste op de lijst van gezochte studentenleiders die door de Chinese regering op 13 juni werd vrijgegeven. Wang Dan werd op 6 juli gearresteerd bij een vluchtpoging. Na zijn aanhouding werd hij, naar verluidt, zwaar mishandeld.

Op 14 april vluchtte de Kikuyu historicus Maina wa Kinyatti - nadat hij enkele maanden eerder uit de gevangenis was vrijgelaten - uit Kenya naar de Verenigde Staten. Hij was een specialist van de Mau-Mauperiode, werd in 1982 veroordeeld wegens bezit van opruiende documenten en gedurende zes jaar gevangen gezet en gefolterd. Een andere gevangen historicus, Mukaru Ng'ang'a, is onlangs op 1 juni 1989 vrijgelaten.

Zonder nauwkeuriger onderzoek is natuurlijk niet uit te maken of er bij deze en andere slachtoffers van overheidsrepressie een verband bestaat tussen het feit dat zij historicus zijn en hun politieke activisme. Een dissidente houding leidt vaak tot een andere kijk op de geschiedenis.

De sociologen Ricardo Bofill Pages uit Cuba en Yan Jiaqi uit China bijvoorbeeld zijn dissidenten die onthullende maar door de overheid ongewenste werken schreven over recente episodes uit de geschiedenis van hun land. De gevolgen bleven niet uit; Bofill werd vorig jaar vrijgelaten en leeft nu in West-Duitsland, Yan Jiaqi is uit China gevlucht. Ook de moord in 1980 op historicus Walter Rodney in Guyana wordt recht-

streeks in verband gebracht zowel met zijn historiografisch oeuvre als met zijn politieke activiteiten.

Veranderingen

In de afgelopen maanden werd de geketen-de historicus in het oostblok de hand gereikt door de zich ontketende geschiedenis. In Polen werd de mediëvist Bronislaw Gerek - sinds augustus 1980 de rechterhand van Lech Walesa - fractieleider van Solidariteit in het parlement. Zijn plaatsvervanger is ook historicus, de voormalige leider van de KOR, Adam Michnik.

In Moskou vond op 28 en 29 januari onder leiding van historicus Joeri Afanasjew het oprichtingscongres van Memorial plaats, een historische vereniging die in 1987 als actiegroep voor de rehabilitatie van slachtoffers van het stalinisme was opgezet. (Mede-oprichter en erevoorzitter van Memorial was de onlangs overleden en diep betreunde Andrej Sacharow.)

Een gemengde commissie van historici uit Polen en de Sovjet-Unie onderzoekt de 'witte plekken' in de geschiedenis van de betrekkingen tussen beide staten, in het bijzonder de massamoord van Katyn. (Kort voor passen j.l. bekende de Russische regering officieel schuld aan deze moord, red.) En in Hongarije moest de Communistische Partij in de laatste maanden van haar bestaan een 'Comité voor Historische Gerechtigheid' gedogen om de gebeurtenissen van 1956 te onderzoeken.

Maar de dwangbuis waarin de geschiedenis wordt gestopt, is nog lang niet afgelegd. Op 1 mei werden vier leden van Memorial in Gorki gearresteerd en ook nu nog veroordeeld tot straffen van maximum twee weken. Prompt gingen ze in hongerstaking.

Ontwikkelingen in West Europa

Dat de geschiedenis in verder afgelegen oorden wordt gekneveld, wil echter niet zeggen dat zij dichterbij huis wordt geknuffeld. Met name in het geschiedenisonder-

kleio

wijs is de toestand in West-Europa de laatste decennia vaak kritiek geweest. Pogingen om het vak geschiedenis af te schaffen of te vervangen, vonden plaats in België, Nederland, Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en Zweden.² Een Besluit van de Vlaamse Executieve van 5 april 1989 herleidt het vak geschiedenis in het secundair onderwijs hier te lande in feite tot een keuzevak.³

Dat de inhoud en methoden van het vak geschiedenis op geregelde tijdstippen ter discussie worden gesteld, kan men alleen maar toejuichen, maar dat er een aanslag op het vak zelf wordt gepleegd, is een kwalijke zaak met verstrekkende gevolgen. Tegenwoordig wordt de mens overspoeld door informatie. Informatie, die haar effect mist wanneer er geen kader is waardoor ze kan worden begrepen, beoordeeld en van een betekenis voorzien. Geen plaats is beter geschikt voor de aanmaak van dit kader dan de school, en daarbinnen, het vak geschiedenis.

Universele geschiedenis

Nu leven wij in een tijd waarin de mens van nabij de ontwikkelingen tot in de verste uithoeken van de planeet kan volgen. Driede van de mensheid woont in de Derde Wereld en leeft in culturen die anders zijn dan onze westerse cultuur. Elke dag worden de relaties tussen Noord en Zuid intenser en belangrijker. Daarbij heeft enerzijds door de uitvoer van tal van produkten, anderzijds door de aanwezigheid van migranten, de Derde Wereld zich tegenwoordig onder wel zeer concrete gedaanten in ons dagelijks leven genesteld. De schrijnende situatie waarin vele Derde Wereld-volkeren in de late 20e eeuw leven en de vraag hoe dat gekomen is en wat daaraan verholpen kan worden, zijn bovendien brandende kwesties geworden. Een zeker begrip van het verhaal van de hele mensheid is noodzakelijk om de specifieke geschiedenis van de verschillende culturen met hun vroegere en huidige relaties op waarde te kunnen schatten.

Ons blikveld moet zich aan de schaal van deze ontwikkelingen aanpassen. Daartoe is het vak geschiedenis alleen uitgerust, als het gegeven en ontvangen wordt in een universeel perspectief. Maar om uit te kunnen monden in dat wereldwijd panorama zal het geschiedenisonderwijs systematisch verbreed moeten worden. In dit proces kan een sleutelrol gespeeld worden door een vernieuwing van het vanouds veel gebruikte geschiedenisleerboek.

Culturele principes

Universele geschiedenisleerboeken dienen, aangepast aan het niveau van de leerlingen, enkele fundamentele principes van het menselijke samenleven te onderstrepen. Hieronder vallen de volgende uitgangspunten:

- 'cultuur' omvat de totaliteit van het menselijk gedrag in de maatschappij, en niet alleen het artistieke en intellectuele deel ervan;
- 'cultuur' is een meervoudig begrip: er zijn allerlei culturen;
- elke mens, elke menselijke groep heeft een eigen cultuur;
- culturen zijn multidimensioneel en kunnen niet worden versmald tot een enkele dimensie, hoe belangrijk ook: aldus hebben niet-westerse culturen meer in huis dan alleen armoede en onderontwikkeling;
- vele volkeren verschillen cultureel van elkaar en deze verschillen evolueren voortdurend;
- culturen hebben vaak bijgedragen aan elkaars ontwikkeling;
- culturele verscheidenheid heeft geen reden tot vijandigheid te zijn; integendeel, ze zou een reden moeten zijn tot respect en verrijking, zelfs een noodzakelijke voorwaarde voor samenleven en overleven;
- cultuur wordt niet door biologische, maar door sociale aspecten bepaald; - het begrip 'ras' is een verouderd en dubieus begrip;
- het racisme is een volkomen ongegronde theorie;
- voortdurende waakzaamheid tegenover vooroordelen en discriminatie is geboden;
- meervoudige loyaliteit, namelijk tegenover de eigen cultuur en tegenover de hele mensheid, is mogelijk;
- respect voor andere culturen veronderstelt respect voor de eigen cultuur; - onze cultuur is tegelijk specifiek en algemeen, tegelijk uniek en relatief, binnen haar eigen waarde en limieten;
- openstaan voor culturen, hetzij de onze, hetzij andere, hoeft nooit te betekenen dat wij afstand doen van ons kritisch beoordelingsvermogen;

Bij het streven deze fundamentele principes in geschiedenisleerboeken te verwerken worden historici gesterkt door de 'Verklaring over Ras en Raciaal Vooroordeel' van de Unesco uit 1978. Deze stelt dat: '*Staten (...), alle andere competente overheden en de hele onderwijzende beroepsgroep de verantwoordelijkheid hebben erop toe te zien enerzijds dat de budgetten besteed voor opvoeding in alle landen aangewend wor-*

den om het racisme te bestrijden, meer bepaald door te waarborgen dat leerplannen en leerboeken wetenschappelijke en morele overwegingen betreffende de menselijke eenheid en verscheidenheid opnemen, en anderzijds dat geen enkel volk gediscrimineerd wordt.'⁴

Universele leerboeken

De hoop is gewettigd dat de uitwerking van deze culturele principes in nieuwe, universele leerboeken geschiedenis aanzienlijk kan bijdragen tot meer verdraagzaamheid en meer rechtvaardigheid in onze wereldsamenleving. Om onze tijd te begrijpen hebben wij geschiedenis nodig en willen wij onze planeet begrijpen dan hebben wij universele geschiedenis nodig.

In België hebben vijf leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, afkomstig uit vijf politieke partijen, zich achter het zoëven geschetste platform van universele geschiedenis geschaard. Zij zullen een appél richten, enerzijds aan alle inrichtende machten van het onderwijs in Vlaanderen om het vak geschiedenis te vrijwaren, en anderzijds aan de opstellers van geschiedenisleerplannen en aan de uitgevers om het platform metterdaad in leerplannen en leerboeken te vertalen. Het initiatief van de Kamerleden is een pleidooi om het nieuwe geschiedenisleerboek van het jaar 2000 te ontwerpen. Het bewijst dat het historisch bewustzijn gedragen wordt door velen buiten de school en de academie. Historici zijn niet de enige behoeders van het collectieve geheugen en als zij belaagd worden staan anderen klaar met een helpende hand. Dat is zowel hardversterkend als broodnodig.

Noten

1. Gegevens over het wel en wee van historici zijn te vinden in publicaties van Amnesty International en in de pers. Zie voor uitspraken daarvan ook *Keesings Historisch Archief*.

2. Zie ook Johan Toebe, 'Geschiedenisonderwijs in de moderne samenleving', in: Dalhuisen Leo G., Toebe Johan G. en Verhagen D.H. *Geschiedenis op school*. I Grondslagen (Groningen, Wolters-Noordhoff, 1982, 17-56) aldaar 18.
3. Besluit van de Vlaamse Executieve betreffende de organisatie van het secundair onderwijs, (Brussel, 5 april 1989). Zie hierover bv. *Knack*, 31 mei 1989: 25.

4. Unesco, 'Declaration on race and racial prejudice, adopted by the General Conference at its twentieth session' (Parijs, Unesco, 27 november 1978, 7 pp.), 5 (Artikel 5.2).

Ideetje misschien...?

De bronnen met betrekking tot de ambtelijke verwerking van de afvoer van joden naar concentratiekampen hebben tot heel wat reacties en vragen geleid. De samensteller was L.A. Kaan, die ook de hierna volgende handleiding schreef. Een aantal van de vragen uit het veld worden hierin beantwoord.

Bart Engbers

De meeste leerlingen vinden het materiaal 'interessant' en willen het graag houden.

L.A. Kaan
Pachtersveld 401
7327 CW Apeldoorn
Tel. 055 - 42 04 78.

Toelichting

Bij de behandeling van de Jodenvervolging tijdens WO II vind ik het belangrijk om mijn leerlingen uit Zwartsluis en omgeving te confronteren met de stille getuigenissen van de Joodse gemeenschap aldaar. Ik doe dat enerzijds met een korte stadswandeling, anderzijds met het u reeds bekende materiaal uit het gemeentearchief.

Tijdens de stadswandeling wordt eerst een bezoek gebracht aan de joodse begraafplaats, waar een herinneringsplaquette voor de tijdens de oorlog omgebrachte joden is aangebracht. Vervolgens wijs ik enige huizen aan waar joden hebben gewoond. Tenslotte wordt het pand, waarin de Joodse School was gevestigd, bekeken.

Na terugkeer in de klas worden de stencils met archiefmateriaal uitgedeeld. Iedereen krijgt een exemplaar. Pagina voor pagina wordt besproken; zo zien de leerlingen duidelijk hoe een hele bevolkingsgroep eerst nauwkeurig wordt geregistreerd, vervolgens geïsoleerd (fiets en radio moeten ingeleverd worden) en daarna gedeporteerd.

Archiefstukken als deze hebben een extra dimensie door de aanvullingen en opmerkingen van de ambtenaren. Wat te denken van een opmerking als: "Door de afschrijving van deze personen is het bevolkingsregister met de werkelijke toestand in overeenstemming gebracht"? En dan die pijnlijk nauwkeurig bijgehouden inventarislijsten van verlaten huizen. Wat een geregistreerde plundering!

Een dergelijk project is in iedere plaats waar joden zijn weggevoerd uit te voeren. In mijn geval waren de ambtenaren blij dat er eens iemand van het archief gebruik maakte en kreeg ik alle medewerking. Ik heb de hele map met dergelijke stukken gekopieerd en thuis uitgezocht wat bruikbaar was.

De kunst van het liegen

De hierna volgende uitspraken zijn afkomstig uit *De kunst van het liegen. Een korte handleiding voor beginners en meergevorderden in de ingewikkelde kunst van het liegen met een keuze uit de meest op den voorgrond tredende voorbeelden van de hand der wereldbeheerschers. Door A. Hitler en J. Goebbels*. Het boekje werd in 1944 met cartoons uitgegeven in het Nederlands in Londen.

et nieuwe Europa wordt door de liefde en het geloof van den Führer opgebouwd.

kleio

nummer 4/90
pagina's 20 en 21

In alle landen, waar Duitsche troepen gevochten hebben, hebben zij altijd de alzijdigheid der Europeesche Kultuur gerespecteerd en alle schatten der Kultuur beschermd.

Nederland heeft definitief den weg van de nieuwe orde gekozen.

In Duitschland bestaat geen censuur.

Afrika is practisch gesproken uitsluitend door Duitschers ontdekt.

Boek van de maand

Jo Tollebeek bespreekt:

J. Huizinga, *Briefwisseling, dl. I: 1894-1924*, ed. Léon Hanssen, W.E. Krul en Anton van der Lem. Uitgeverij Veen-Tjeenk Willink, z.pl. 1989, 550 blz., prijs f 65,-.

De bewaard gebleven briefwisseling van Johan Huizinga (1872-1945), Nederlands grootste historicus, is omvangrijk: Léon Hanssen, Wessel Krul en Anton van der Lem konden de voorbije jaren ten behoeve van een selectieve uitgave van deze correspondentie meer dan drieduizend brieven van en aan Huizinga opsporen. Slechts een zeer klein gedeelte daarvan was reeds eerder gepubliceerd. Gerrit Kamphuis gaf in 1954 in *Maatstaf* de briefwisseling tussen Huizinga en Martinus Nijhoff uit, terwijl Hanssen, Krul en Van der Lem zelf - bij wijze van voorpublicatie - in 1986 in *Hollands Maandblad* de correspondentie tussen Huizinga en Menno ter Braak publiceerden. Beide edities lieten vermoeden dat een meer volledige uitgave van Huizinga's briefwisseling een interessante pendant van zijn *Verzamelde Werken* (1948-1953) zou zijn.

Het eerste deel van *Briefwisseling* is intussen verschenen. Sober uitgegeven, voortreffelijk geannoteerd en prachtig geïllustreerd, zoals het hoort.

Miss Margaret Smith en Erasmus

Dit eerste deel - er zullen er nog twee volgen - opent met een uit augustus 1894 daterende brief van Huizinga aan zijn vader en stiefmoeder. De éénnentwintig-jarige 'Han' brengt verslag uit van zijn reis naar de Ardennen, waar hij samen met zijn oudere broer Jakob lange wandelingen maakte, zijn tekenvaardigheid oefende en 's avonds af en toe danste met Miss Margaret Smith, een Engels meisje waaraan hij zich in een pension in Diekirch had laten voorstellen.

Dertig jaar later - in december 1924 - schrijft diezelfde Huizinga, nu reeds de vijftig voorbij, een brief aan de Zwitserse uitgeverij Benno Swabe over de Duitse vertaling van zijn *Erasmus*. Het is de laatste brief van dit eerste deel.

Zo omspant dit deel precies drie decennia van Huizinga's leven.

Huizinga in zijn studeerkamer te Leiden (NLMD Den Haag)

Nadat hij in 1895 zijn studies te Groningen had voltooid, was hij naar Leipzig vertrokken om zich daar verder te bekwamen in de indogermanistiek. Daar woonde hij overigens meer concerten dan colleges bij. Terug in Nederland werd hij - na zijn promotie en op voorspraak van P.J. Blok - in 1897 docent geschiedenis aan de gemeentelijke HBS te Haarlem. Zijn wetenschappelijke interesse bleef echter vooral naar de Indische beschavingsgeschiedenis en het Sanskriet uitgaan. In 1903 werd hij - met behoud van de Haarlemse baan - als privaat docent in de Oudheid- en letterkunde van Voor-Indië aan de Universiteit van Amsterdam toegelaten.

Lang zou Huizinga zijn Indische colleges niet geven: in 1905 werd hij - tot veler verrassing (en ongenoegen) - hoogleraar algemene en vaderlandse geschiedenis te Groningen.

Toen het 'zondagskind' tien jaar later hoogleraar algemene geschiedenis te Leiden werd, had hij een geschiedenis van de Groningse universiteit tussen 1814 en 1914 op zijn naam staan. Als Leids hoogleraar publiceerde hij de volgende jaren - behalve een bundel essays over Amerika - zijn klassiek geworden werken *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) en *Erasmus* (1924).

kleio

nummer 4/90
pagina's 22 en 23

Het aantrekkelijke van een grensgebied

De briefwisseling verschaft belangwekkende gegevens over de achtergronden van dit curriculum en de totstandkoming van deze werken.

Huizinga's ervaringen als docent in Haarlem ('*Als ik te dicteren sta: dubbel punt, nieuwe regel, want zoo moet het wel, voel ik mij erg vulgair*', september 1897), zijn verhouding met zijn promovendi en leerlingen (als Jan Romein), de organisatie van zijn Groningse 'historische studiekamer' en werkcolleges worden uitvoerig gedocumenteerd. In de brieven die regelmatig aan de in krijgsgevangenschap verkerende Pirenne worden gezonden, komen de twijfels om trent het welslagen van *Herfsttij* naar boven: '*Ça me coûte infiniment d'efforts et de soupirs! je me dis souvent que j'ai conçu une oeuvre trop haute et trop lourde pour mes forces*' (11 maart 1917).

Maar meer nog is dit boek een geschiedenis van vriendschappen. De correspondentie met vrienden als de oud-studiegenoot C.T. van Valkenburg of de Leidse collega's W. de Sitter en C. van Vollenhoven is beperkt, omdat Huizinga hen zo vaak sprak: de weinige brieven die werden gewisseld, getuigen echter van een grote vertrouwelijkheid. Met de kunstenaars en geleerden met wie Huizinga zich sinds de jaren 1890 verbonden voelde, is de briefwisseling veel uitvoeriger. Jan Veth, die de jonge Huizinga in november 1895 om tekeningen voor *De Kroniek* had gevraagd, bleef levenslang een intimus en sparring-partner bij de formulering van de eigen ideeën over kunst en wetenschap.

Dit laatste geldt in nog sterkere mate voor de literatuur- en kunstcriticus André Jolles, met wie de vriendschap dateerde uit 1896. Jolles' lange, vaak onvoltooide brieven aan Huizinga - ongetwijfeld pronkstukken van deze editie - zijn vol esprit, tegendraads en tintelend, melancholisch en loszinnig. Jolles trekt aan, stoot af, en herinnert aan Gerretson, wiens brieven aan Geyl door eenzelfde mengsel van verwardheid en geestigheid werden gekenmerkt.

Voortdurend waarschuwde Jolles zijn vriend zich niet in de netten van het academische te laten vangen: '*duizend maal liever een dilettant, hier eens in een boek gebladerd, daar in een museum geneusd*' (6 juni 1902). Toen hij Huizinga's benoeming te Groningen vernam, liet hij hem weten: '*Het is toch een kleine teleurstelling dat het juist een professoraat in de geschiedenis moest zijn zij heeft niets van het aantrekkelijke van een grensgebied*' (15 oktober 1905).

Voor Huizinga die inderdaad enige reserve ten aanzien van het historische gilde behield en met graagte over de velden van de literatuur, de kunstgeschiedenis en de etnografie vagebonderde, was elke ontmoeting met Jolles, die sinds 1902 in Duitsland werkte, een bad van frisheid. Voortdurend spande hij zich in een Nederlands professoraat voor hem in de wacht te slepen, een onderneming die echter gedoemd was te mislukken.

Kunsthoochmoed

In oktober 1917 schreef Huizinga aan Pirenne een voorkeur te hebben voor '*les travaux un peu sauvages*', voor studies die getuigen van de drang de traditionele scheiding van kunst en wetenschap te doorbreken.

Het '*fraaie amalgaam uit het goud der kunst en het zilver der wetenschap*', waarop Jolles in een brief uit juni 1909 zinspeelde, vond Huizinga ondermeer terug in de 'historische sensatie'. Omstreeks 1920 werd dit 'historisch genieten' een regelmatig terugkerend thema in zijn werk. De plannen voor de reorganisatie van de rijksmuseuma dwongen hem daartoe; in die plannen herkende hij immers een artistiek *dédain* voor de zuiver historische belangstelling. Uit de briefwisseling uit de jaren twintig met Jolles, Veth en Fr. Schmidt Degener, directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam, blijkt hoezeer de strijd tegen deze kunsthoochmoed hem ter harte ging.

Meer nog dan in het museumwezen onderkende Huizinga de artistieke zelfverheffing echter in de eigentijdse literatuur. In 1916 trad hij toe tot de redactie van *De Gids*. In die hoedanigheid bestreed hij wat hij als de naweeën van de Beweging van Tachtig beschouwde: de snobistisch geachte vereering voor de taalschoonheid, de mystieke glorificatie van de kunst en de minachting voor de rede.

Uit de briefwisseling blijkt dat Huizinga reeds vroeger de arrogantie van de 'literaten' op de korrel had genomen. In een uit januari 1907 daterende brief aan Jolles had hij opgemerkt: '*Het dorste historische feitje over Rembrandt's meubilair is meer waard (voor een goed verstaander) dan heele XXe Eeuwen vol 'mystisch-realistisch-filozofico-artistiek' van Deyssel-jargon*'.

In de confrontatie met de 'modernistische' poëzie van een Marsman of een Martinus Nijhoff verhardde het standpunt van Huizinga nog meer. Woedend liet hij in januari 1923 zijn mederedacteuren van *De Gids* naar aanleiding van een inzending van Marsman weten: '*Ik acht deze poëzie een schennis ... een verloochening van de dichtkunst zelf. Iedereen kan dit maken, het is*

Mary Vincentia Huizinga-Schorer, portret door Jan Veth na haar overlijden (Familie Huizinga)

werkelijk niets, niets, niets'.

En daarmee was de zaak voor hem gesloten.

Terughoudend

Veel van dergelijke openhartige en persoonlijk gekleurde brieven bevat deze uitgave overigens niet. Huizinga was afkerig van ontboezemingen. Aan Gerard Brom schreef hij in 1922: '*Ik heb een groote schroom om te spreken van wat mij het diepste is*'.

Zelfs bij de dood van zijn vrouw Mary Vincentia Schorer, met wie hij in maart 1902 in het huwelijk was getreden, liet hij die terughoudendheid niet varen. Haar vroegtijdig heengaan in de zomer van 1914 betekende het einde van wat Huizinga later - in zijn autobiografische aantekening *Mijn Weg tot de Historie* (1943) - zijn heldere jaren zou noemen.

'*Vanavond is het einde gekomen, zonder bewustzijn of lijden*', in die eenvoudige bewoordingen stelde Huizinga zijn vriend de musicus Peter van Anrooy en diens vrouw van Mary's overlijden op de hoogte. Daarna trok hij zich, totaal ontdaan, op zijn geliefde 'Toornvliet', even buiten Middelburg, terug, om daar het ergste verdriet te laten slijten en zich in herinneringen te hullen.

De oorlog bleef hem onwezenlijk ('*Ik denk veel liever en met meer vrede aan mijn eigen groot gemis dan aan deze ellende*', 1 september 1914) en het Leidse professoraat aanvaardde hij zonder lust of opgewektheid. In maart 1920 overleed ook zijn oudste zoon Dirk.

Slechts enkele intimi vertrouwde Huizinga toe hoe zijn gedachten en dromen door deze

gebeurtenissen als scherven om hem heen lagen. Daartoe behoorde in de eerste plaats het echtpaar Roland Holst. Na Mary's dood was Huizinga regelmatig hun gast in Zundert, maar dat stond een drukke correspondentie niet in de weg. Huizinga voelde weinig voor de communistische gezindheid van Henriëtte, maar hij vergaf haar graag de missionaire ijver die zij ook ten aanzien van hem aan de dag legde om de vriendschap en de trouw die zij hem bood. In Richard vond hij niet alleen een medestander in zijn strijd tegen de arrogantie van vele eigentijdse kunstenaars en hun 'roem-horzels', maar ook een innemend en gezellig correspondent, die hem zonder reserve deelachtig maakte aan zijn natuurimpressies. Hij was bijzonder gesteld op deze 'lieve oude chi-nees'.

Raadsel

Precies daarom valt het te betreuren dat de verhouding tussen de brieven *van en aan* Huizinga in deze uitgave vaak zo ongunstig uitvalt. Zowel de Roland Holsten als Jolles hebben de door hen ontvangen brieven immers grotendeels vernietigd. Uit hun antwoorden valt natuurlijk wel een en ander op te maken van wat hen werd toevertrouwd, maar het is moeilijk een duidelijk zicht op Huizinga's persoonlijkheid te krijgen. Ook na het lezen van deze briefwisseling blijft hij een raadsel.

In de vele wel bewaarde brieven van zijn hand treffen de 'wisselende tinten en onvermoede diepten' (zoals Geyl in december 1960 schreef), maar een portret rijst er niet uit op.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Ter gelegenheid van het feit dat 250 jaar geleden de gevangenis in Zwolle werd gebouwd schreef J. ten Hove de geschiedenis van het gebouw en zijn bewoners, *Meer dan stenen muren*. De stichting IJsselakademie in Kampen verzorgde de uitgave. De prijs bedraagt f 17,50.

In de 'Kleine monumenten reeks' van De Walburg Pers verscheen *Kastelen en landhuizen rond Lochem*. Naast een beschrijving van de verschillende buitens wordt er uitvoerig aandacht besteed aan de bouwgeschiedenis van belangrijke buitenplaatsen zoals De Heest, Nettelhorst en Verwolde. Een routebeschrijving

completeert het geheel. Het boekje kost f17,50.

C. Hupperts e.a. schreven het bronnenboek over sport en opvoeding in de Griekse oudheid dat verscheen onder de titel *Olympische spelen* bij Eisma uitgeverij in Leeuwarden. (f44,50) Aan de hand van verslagen, poëzie, medische tractaten en inscripties beschrijven de auteurs de uiteenlopende aspecten van de Griekse sportbeoefening.

Griekse inscripties kwam uit als deel vijf in de *Fibula* schriftreeks. In vorige edities werd al ingegaan op het spijkerschrift en Egyptische hiërogliefen. De lezer wordt in dit deeltje ingewijd in de geheimen van Griekse teksten in steen, aardewerk en brons. De prijs van de uitgave: f 19,90.

De keuken van de late middeleeuwen bevat de volledige uitgave van het beroemde kookboek van de Universiteitsbibliotheek in Gent (UB Gent 476), waarin gedurende de zestiende eeuw door verschillende personen recepten zijn opgetekend. Naast gewone onderdelen van het menu, variërend van vlees- en visgerechten tot taarten en pasteien, werden ook bereidingswijzen van medische huis-, tuin- en keukenmiddelen genoteerd. R. Jansen-Sieben en J.M. van Winter voorzagen het boek van commentaar. Bert Bakker gaf het uit. Prijs f 28,90.

Bekende auteurs, waaronder A.H. Huusen, S. Faber, A. v.d. Sande en M. Kuitenbrouwer, leverden een bijdrage aan de bundel *Een schijn van verdraagzaamheid* die uit kwam onder redactie van M. Gijs-wijt-Hofstra. De auteurs belichten ontwikkelingen uit de Nederlandse ge-

kleio

nummer 4/90
pagina's 24 en 25

De geïnteresseerde in Huizinga's intellectuele biografie zal in deze editie - zoals gezegd - meer van zijn gading vinden. Maar ook hij zal wellicht niet helemaal tevreden zijn.

Voor de beschrijving van Huizinga's studiejaren en voor diens wending tot de geschiedenis zal hij immers niet veel gegevens vinden. De autobiografisch gekleurde lezing *Over historische belangstelling* uit 1936, het reeds genoemde *Mijn Weg tot de Historie* en de prachtige portretten van generatiegenoten als G.W. Kernkamp in de *Verzamelde Werken* bieden daartoe veel meer materiaal.

Maar ook in de vele brieven uit latere perioden wijdde Huizinga zelden uit over zijn werk of over zijn cultuurhistorische, politieke en geschiedtheoretische opvattingen.

schiedenis van 1500 tot heden die onder de noemer van tolerantie en intolerantie kunnen worden gebracht. Naast traditionele onderwerpen zoals de behandeling van ketters, katholieken en joden gaat het in de bundel ook om reacties op toverij, homofilie, kleine criminaliteit en de omgang met dieren. Verloren in Hilversum verzorgde de bundel die voor f 38,- in de winkel te koop is.

Bij Contact uitgeverij verscheen in vertaling *Het spel van de handel*, het tweede deel van 'Beschaving, Economie en Kapitalisme' van Fernand Braudel. Via de ruilhandel komt de auteur uit op de markteconomie met haar winkeling, jaarmarkten en knooppunten van internationale warenstromen als Brugge, Antwerpen en Amsterdam, waar de meest spitsvondige vormen van kapitalisme voorkwamen. De paperback-editie kost f 75,-. Voor twintig gulden meer is de hardcover versie te verkrijgen.

Rotterdam en de eeuw van het goede geweten is de titel van het gedenkboek dat uit kwam ter gelegenheid van het 650-jarig bestaan van deze stad. Het gaat daarbij om de geschiedenis van de Maasstad. De Europese bibliotheek in Zaltbommel gaf het boek uit. De prijs : f 29,90.

Een ander herdenkingsboek staat stil bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer. De samenstellers, P.J. Margry, E.C. van Heukelom en A.J.R.M. Linders, vertellen niet alleen haar geschiedenis, maar ook die van haar voorgangers : van de middeleeuwse rekenkamers van de Bourgondische hertogen via de Generaliteitsrekenkamer van de Republiek tot de moderne constitutionele

Slechts bij uitzondering liet hij zich opmerken over bijvoorbeeld de oorlog ('*Het eenige wat ik hoop is dat het kort duurt, dat ons land gespaard blijft, en dat het westen het oosten overwint, dus de Franschen en Engelschen de Duitschers en dezen de Russen*', 20 augustus 1914) of over de zo door hem bewonderde Burckhardt (8 oktober 1918, aan Pirenne) ontvallen. Een wat uitvoeriger omschrijving van de eigen denkbeelden, zoals in de openhartige brieven aan collega Colenbrander over de eventuele medewerking van de jezuïet J. van Ginneken aan *De Gids* (7 en 12 oktober 1916) of aan Gerard Brom over diens al te voortvarende recensies in *De Beiaard* (7 juli 1919, 17 december 1922 en 23 september 1924), is zeldzaam.

Rekenkamer aan het Haagse Lange Voorhout. Van '*Camere vander Rekeningen*' tot *algemene rekenkamer* verscheen bij SDU in Den Haag en is inmiddels uitverkocht.

In *Wenen in het fin de siècle* beschrijft Carl Schorske de gecompliceerde samenhang en wederzijdse beïnvloeding van de politieke, sociale en intellectuele krachten in een maatschappij van chaos, de laatste jaren van de negentiende eeuw in de hoofdstad van de Habsburgse dubbelmonarchie. Agon gaf het boek uit. Prijs f 59,50.

Al langer dan een eeuw wordt de Nederlandse politiek beheerst door drie grote stromingen, een liberale, een confessionele en een sociaal-democratische. In *De ideologische driehoek* worden ze in hun historisch verloop en hun actuele betekenis geschetst. Centraal daarbij staat hun onderling spanningverhouding, de ideologische driehoek. J.W. de Beus e.a. lieten hun boek verschijnen bij Boom in Mepel. (f 28,50).

De bundel *Tussen burgerschap en eigenbelang* onder redactie van I. Hartman en H. Vlugs die bij Stichting Burgerschapskunde uitkwam is bedoeld om een meer inhoudelijke discussie te stimuleren over de richting die het politieke vormingswerk de komende jaren in moet slaan. De bundel kost f 19,75.

H. Righart, schreef voor Prisma-Lectuurvoorlichting in Voorburg *Het onveranderlijke Nederland* waarin hij in kort bestek een beschrijving geeft van een eeuw confessionele politiek.

Toch moet deze uitgave als een cultuurhistorisch monument worden bestempeld. De 'generatie van negentig', waartoe behalve Huizinga ook velen van zijn correspondenten behoorden (Richard Roland Holst, Jolles, Veth, Colenbrander, van Vollenhoven) heeft decennia lang - zij het niet zonder tegenspraak en onderlinge wrijvingen - het gezicht van de Nederlandse cultuur bepaald. In Huizinga's briefwisseling zijn deze 'burgers' opnieuw verenigd. De voornamen en onrustige geest waaruit zij leefden, krijgt in deze brieven gestalte.

De meest recente gebeurtenissen in Oost-Europa hebben veel in beweging gezet. Het is nog onduidelijk wat het resultaat daarvan zal zijn. De vooraanstaande Franse Rusland-specialist Jean Laloy laat er zijn licht over schijnen in *De conferentie van Jalta. Verleden - heden - toekomst* dat bij Gottmer en Becht in Haarlem verscheen. De prijs van het boek bedraagt f 29,50.

Ter gelegenheid van veertig jaar Bondsrepubliek verscheen bij de Bataafsche Leeuw *Van capitulatie naar integratie* onder redactie van O. Immig en J. Palm, prijs f 33,50. Naast een overzicht van de hervormingsbewegingen tussen 1880 en 1933 en de economische ontwikkeling van de BRD na 1945, bevat de bundel bespiegelingen over de Duitse hereniging en over Nederlandse gevoelens ten aanzien van onze oosterburen.

Hoe de Nederlandse dagbladpers reageerde op de komst van Hitler en het nationaal-socialisme in Duitsland wordt uiteengezet in *De Nederlandse pers en Duitsland, 1930-1939* van Frank van Vree. Ook de algemene structuur van de dagbladpers in Nederland in de jaren 20 en 30 wordt beschreven. Hierbij ligt de nadruk op de verbindende rol van de pers in het politieke, religieuze en sociale leven. De omvangrijke studie werd bekroond met de Pieter de la Courtprijs 1989 en verscheen bij de Historische Uitgeverij in Groningen.

Kees Torreman

TWEEDE WERELDOORLOG

De hierna volgende recensies zijn geschreven door Henk Termeer.

Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989 (De Walburgers, Zutphen 1989) 253 blz., prijs f39,50.

Net als enkele particuliere onderzoeks- en documentatie-instituten op het terrein van de contemporaine geschiedenis (Documentatiecentrum Politieke Partijen te Groningen, Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen) heeft nu ook het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) een eigen jaarboek uitgebracht. Als een van de aanleidingen daarvoor noemt de redactie de blijvend grote publieke belangstelling voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, ook na de voltooiing van het veeldelige geschiedwerk van dr. L. de Jong.

Men wil met het jaarboek met name ruimte bieden aan recente studies die, voortbouwend op De Jongs pioniersarbeid, lacunes opvullen en nieuwe resultaten of visies opleveren. Daarbij richt het jaarboek zich wel in eerste instantie maar niet uitsluitend op Nederland in de jaren '40-'45. De redactie wil behalve artikelen ook documenten en beeldmateriaal publiceren en aandacht besteden aan actuele discussies. Daarnaast kent het jaarboek een aantal vaste rubrieken: een overzicht van de werkzaamheden van het RIOD, een 'recensie-artikel' van de belangrijkste studies van het afgelopen jaar, een overzicht van het lopende onderzoek en een 'beschouwing' over een belangrijk archief of een interessante collectie van het instituut.

Laten we eens zien in hoeverre dit brede, ambitieuze programma in het eerste jaarboek wordt waargemaakt.

Resultaten van nieuw onderzoek (niet van nieuwe visies) vindt men in de bijdragen van Houwink ten Cate ('Het jongere deel'. Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging), Stuhldreher (De Nederlandse Staat en de gedeporteerde joden) en Connie Kristel ('De moeizame terugkeer'. De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit de Duitse kampen). De reconstructie door Wiedijk van de 'Apollahalrede' van Vorrink (1946) en de verslagen van twee gesprekken die De Jong in 1952 met de weduwe van Seyss-Inquart had, vormen het documenten-gedeelte van het jaarboek. Het interview met Hans Mommsen over en naar aanleiding van de 'Historikerstreit' kan gezien worden als actuele discussie-bijdrage.

Als eerste van de vaste rubrieken is er een 'foto-essay' (20 foto's) over Musserts bezoek aan de 'tentoonstellingsafdeeling' (zo noemde hij het zelf uiteindelijk in 1946) van het concentratiekamp Dachau (januari 1941). Daarna volgt een zeer uitvoerig overzichts-artikel waarin RIOD-bibliothecaris Dick van Galen Last de honderden titels tellende internationale literatuur ordent en aanduidt die in de jaren 1982-1989 over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog verschenen is (enkele van de 21 thema's zijn: Shoah, 'Historikerstreit', Hitler, militaire geschiedenis, 'Alltagsgeschichte' propaganda, het verzet, biografieën, verwaarloosde terreinen).

De vaste rubrieken 'lopend onderzoek' en 'stand van zaken' dragen voornamelijk het karakter van een (jaar)verslag over de activiteiten, de dienstverlening en de status van het RIOD. De beschouwing over 'Het archief van de NSB. Totstandkoming, samenstelling, en ontsluiting' is weliswaar heel informatief, maar zal de werkelijk geïnteresseerde niet kunnen bevredigen, omdat met name de samenstelling slechts heel globaal wordt aangeduid. Het is natuurlijk ondoenlijk om de complete inventaris van dit en van andere archieven van het RIOD te publiceren; daarvoor dient men zich op het RIOD te vervoegen. Maar in plaats van een voorlopig onafzienbare reeks verhalen over de diverse archieven en collecties zou het mijns inziens nuttiger zijn als het RIOD, in navolging van andere overheids- en particuliere archiefbewaarplaatsen, het jaarboek eerst zou benutten om een zo compleet mogelijk overzicht van alle door hem beheerde archieven en collecties te publiceren; dat zou de toegankelijkheid van de RIOD-bestanden meer ten goede komen.

Slotom: dit fraai uitgegeven eerste jaarboek van het RIOD biedt juist door zijn veelvormige opzet eigenlijk voor elk wat wils: gedegen artikelen en bibliografische overzichten die met name voor de specialisten interessant zullen zijn; anderzijds beeldmateriaal, interviews en inkijkjes in de archieven en collecties, die een breder publiek zullen trekken. In de schoolpraktijk kan het jaarboek in deze opzet dan ook zowel de docent als de leerling van dienst zijn, zeker als er van de herdenking van oorlog en bevrijding echt werk wordt gemaakt.

kleio

herinneringscentrum kamp westerbork

Les geven over de Holocaust: kamp Westerbork als voorbeeld

Het doorvoerkamp Westerbork was voor meer dan honderdduizend Nederlanders de wachtkamer van de dood. Begonnen als Centraal Vluchtelingenkamp in 1939, werd het vanaf 1942 onder Duitse leiding de plek waar met name joden uit alle delen van Nederland werden bijeengebracht om op den duur met een van de wekelijkse dinsdagtreinen naar de vernietigingskampen in Oost-Europa te worden getransporteerd. Dit kamp op de Drentse heide vormde met zijn ellende en zijn bizarre culturele leven (het cabaret Max Ehrlich) een schakel in het continentaal-Europese nazi-systeem om de joden uit te roeien.

Op de plaats van kamp Westerbork is nu behalve het befaamde herinneringsteken (de spoorweg omhoog) niets meer van dat verleden te bespeuren. In 1971 zijn alle barakken opgeruimd om plaats te maken voor een recreatieterrein. Na de nodige problemen werd in 1983 in het nabije Hooghalen wel het 'Herinneringscentrum kamp Westerbork' opgericht. Dit Herinneringscentrum legt zich speciaal toe op jeugd en onderwijs en is in dit herdenkingsjaar met een pakket nieuw educatief materiaal uitgekomen.

Dat nieuwe materiaal maakt op mij een goede indruk. Het bestaat uit twee uitgebreide lespakketten (lesbrief, docentenhandleiding, diaserie/videoband, cassetteband en literatuurlijst; los circa f50,-, als nog uitgebreider klassepakket ongeveer f150,-), twee individuele scriptiepakketten (f1,50 per stuk) en enkele losse bundels artikelen. Al dat materiaal heeft als uitgangspunt de geschiedenis van kamp Westerbork en maakt rijkelijk gebruik van primair bronnenmateriaal (foto's, spotprenten, verordeningen, gedichten, cabareteksten, menu's, werken schoolroosters) en getuigenissen van voormalige kampbewoners. Het lesmateriaal is duidelijk toegesneden op gebruik binnen het reguliere onderwijs (op diverse niveaus). Het biedt echter geen kant en klaar beeld want het is de bedoeling dat de leerlingen, al dan niet met behulp van voorgeformuleerde vragen, het geboden materiaal zelf onderzoeken en verwerken. Qua voorkomen sluit het aan op de informatie in de meest gebruikelijke geschiedensismethoden.

Dit Westerbork-lesmateriaal en de voor scholen beschikbare uitleen-expositie op poster-formaat (f25,-) zijn dus bedoeld als

klassikale voorbereiding op een bezoek aan het Herinneringscentrum, maar kunnen ook zelfstandig gebruikt worden. Hoe je zinvol les kunt geven over de Holocaust en wat daarbij wel of niet aan te raden is, wordt uitvoerig behandeld in het eerste deeltje van de educatieve reeks van het centrum (*Lesgeven over de Holocaust*; f9,50). Daarin worden behatenswaardige dingen gezegd over de gevaren die kleven aan een incidentele, geïsoleerde behandeling van zo'n zwaarwegend onderwerp als de menselijke wreedheid. Daar vindt men ook de filosofie (onderwijs niet slechts het Kwaad, maar ook het Goede), vanwaaruit het Herinneringscentrum (Postbus 5 9414 ZG Hooghalen) zijn onderwijsmateriaal heeft ontwikkeld.

Overalsporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst.
Red. D.H. Stam, C. Geljon (VU Uitgeverij, Amsterdam 1990) 367 blz., f49,50.

Onder deze fraaie titel zijn de bijdragen verzameld die deskundigen uit heel verschillende disciplines op 23 maart 1990 leverden aan een gelijknamig congres van de Vrije Universiteit. Alle artikelen hebben betrekking op Nederland en zijn te verdelen in twee groepen. Eerst wordt in tien bijdragen de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in diverse artistieke sectoren behandeld, te weten: schilderkunst, architectuur en stedenbouw, monumenten, literatuur, kinderboeken, cabaret, speelfilm en theater; ook het artikel over de verwerking van de Japanse tijd in belletrie en egodocumenten hoort in die groep thuis. In de tweede groep vindt men artikelen vanuit de psychologie, de pedagogiek en de filosofie. Daarin wordt nagegaan hoe de trauma's van de Tweede Wereldoorlog individueel en collectief zijn verwerkt en wat de pedagogische en culturele consequenties van die oorlog zijn. De bundel telt veel meer voordelen dan nadelen. Nadelig vind ik dat er geen overkoepelende bijdrage is opgenomen, waarin de rijkdom aan informatie uit de diverse artikelen vergeleken en geëvalueerd wordt. En het is ook jammer dat een personenregister ontbreekt. Maar daartegenover staan veel pluspunten. Zo wordt bij elk artikel literatuur opgegeven en zijn de bijdragen die dat nodig hebben voorzien van illustraties (schilderkunst, architectuur, monumenten, speelfilm), een lijst van de behandelde titels (literatuur, kinderboeken, Indische kampliteratuur, speelfilms, toneelstukken) of pakkende fragmenten (cabaret).

In deze bundel staat (overigens tegen de oorspronkelijke bedoeling in) geen bijdrage

van een historicus. Erg is dat niet, want die zijn wél te vinden in de enkele jaren terug verschenen interdisciplinaire congresbundel onder redactie van D. Barnouw e.a., *1940-1945: Onverwerkt verleden?* (Utrecht 1985). Samen bieden die bundels een breed overzicht van de manieren waarop in de diverse sectoren van de samenleving met de uit de Tweede Wereldoorlog voortvloeiende problemen is omgegaan. Bij vergelijking van de bundels valt op dat in die omgang heel grote verschillen hebben bestaan. Op het politieke vlak was van kort na de oorlog tot de zestiger jaren nauwelijks sprake van enige aandacht voor de oorlogsgevolgen met uitzondering van de materiële en de strafrechtelijke; de brede belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog en zijn maatschappelijke effecten breekt pas daarna goed door. Uit deze nieuwe bundel blijkt dat de ontwikkeling in de direct publieksafhankelijke kunsten (theater, cabaret, film) daarmee veelal parallel liep. Maar in die sectoren van de kunst waar artiesten individueel en dus onafhankelijker konden opereren (schilderkunst, literatuur, kinderboeken en niet te vergeten de beeldhouwers die werkten in opdracht van honderden plaatselijke herdenkingscomité's) heerste al kort na 1945 op dit terrein een aanhoudende, grote bedrijvigheid. Dankzij hun artistieke middelen konden zij kennelijk maatschappelijke pioniers zijn in het vertalen en verwerken van de onderhuidse, zeer gecompliceerde oorlogsproblematiek (goed/fout, schaamte/trots, angst/bevrijding).

Ook opmerkelijk is dat de deskundigen wat betreft literatuur en kunst en zomogelijk nog pertinent de vaklieden uit psychologie, pedagogiek en filosofie de periode 1940-1945, in tegenstelling tot de historici, wel degelijk als een grote en zeer belangrijke breuk zien. Als een existentiële breuk zelfs en als een diepe cultuurcrisis, waarvan de echte verwerking nog maar nauwelijks begonnen is. Een van de lessen die zij daaruit trekken is dat het geschiedenisonderwijs over die Tweede Wereldoorlog en de waarden die toen in het geding waren, van acuut en vitaal belang is. Zo concludeert pedagogog Vriens (344): *'Een nieuwe basis is nodig, vooral als het gaat om kinderen op te voeden voor de toekomst. Daarvoor is echter kennis vereist van wat is gebeurd, verwerking van de absurditeit ervan en hoop om desondanks de menselijkheid en medemenselijkheid vorm te blijven geven'*.

***Sabine Reichel, Wat deed jij eigenlijk in de oorlog, Pappa?* (Haarlem, Gottmer/Becht 1989) 205 blz., prijs, f24,50.**

Hoe zijn de (West-)Duitse oudere en jonge-

re generatie sinds 1945 eigenlijk met het nazi-verleden en met elkaar omgegaan? Dat is de vraag die de in 1946 geboren Sabine Reichel zich vooral na haar emigratie naar de Verenigde Staten (1975) ging stellen en die ze in dit boek beantwoordt. Ze doet dat aan de hand van haar eigen herinneringen, aangevuld met gegevens uit vraaggesprekken die ze in de jaren tachtig had met haar vader, haar moeder en met andere, meest oudere, door het nazi-bewind 'betroffen' Duitsers. Ze schreef het boek met opzet niet in het Duits maar in het Engels (eerste druk 1989), en wel om meer afstand tot het onderwerp te kunnen bewaren.

Wat aldus tot leven komt, is een benauwend verhaal: over hoe Duitse kinderen van haar generatie het nazi-verleden eerst op het spoor kwamen (n.a.v. krukken, glazen ogen, ruïnes, Tommies); over hoe hen lange tijd een antwoord op hun vragen onthouden werd (ook door hun docenten geschiedenis); over hoe zij alsnog achter de feiten kwamen en over welke ingrijpende effecten die kennis had op henzelf, op hun verhouding tot die ouders, hun verhouding tot de oudere generatie in het algemeen en hun verhouding tot de niet-Duitse buitenwereld. Reichel toont zich in haar zeer toegankelijke boek een felle, zelfbewuste vrouw met een scherpe pen. Ze is vooral gebeten op 'het grote vergeten' en speurt naar de mechanismen en de oorzaken daarvan. Aan de hand van de uitspraken van heel verschillende getuigen (soldaat, partijlid, jood, ex-politieke gevangene) weet ze tot rake observaties en analyses te komen van de constanten en de veranderingen in de Duitse samenleving van 1945 tot heden. Verplichte leestof dus voor iedereen, docenten én bovenbouw-leerlingen, die zich werkelijk voor die samenleving interesseert.

PERS- EN MEDIAGESCHIEDENIS

***Jaarboek Mediageschiedenis 1.* (SDU Uitgeverij, Stichting Mediageschiedenis, 's-Gravenhage 1989) 279 blz., prijs f29,20.**

Het Jaarboek Mediageschiedenis, waarvan het eerste deel afgelopen jaar verscheen, is een lofwaardig initiatief van de Stichting Mediageschiedenis, waarin wordt deelgenomen door het Nederlands Filmmuseum, het Nederlands Omroepmuseum en het Audiovisueel Archief van de Stichting Film en Wetenschap. Een zeskoppige redactie, bestaande uit historici die zijn gespecialiseerd in mediageschiedenis, wil het wetenschappelijk gehalte van het jaarboek bewaken.

Het begrip mediageschiedenis is enigszins misleidend omdat het enkel verwijst naar de

ontwikkeling van de audiovisuele media: film, radio en televisie. De mediahistorici zullen de traditionele pershistorici, de voor- sers van de gedrukte media, in ieder geval niet voor de voeten lopen.

Het programma van de redactie van het jaarboek klinkt aantrekkelijk. Zij wil aan een veelheid van onderwerpen uit de Nederlandse mediageschiedenis aandacht besteden: de ontwikkeling van het filmbedrijf, de omroepen en het mediabeleid; de geschiedenis van de audiovisuele techniek; persoonlijkheden die hieraan een bijdrage hebben geleverd; de historische rol van de media in de Nederlandse maatschappij en cultuur; de beeldvorming van het verleden in de audiovisuele media en het gebruik van deze media als bron voor de geschiedschrijving; films en omroepprogramma's alsmede hun receptie in het verleden.

Zeker de laatste drie thema's kunnen in het geschiedenisonderwijs van pas komen. Voorts valt de moed om buiten de veilige institutionele kaders te treden en de receptie van de boodschap in het verleden tot studieterrain te verklaren, zeer te prijzen. In de traditionele persgeschiedenis, waaraan de mediahistorici zich licht hadden kunnen spiegelen, is dat immers lange tijd ongebruikelijk geweest.

Gelukkig kunnen we constateren dat de bijdragen van de veelal jonge auteurs de pretenties van de redactie van dit jaarboek goeddeels waarmaken. Mij dunkt dat geschiedenisdocenten vooral profijt kunnen hebben van de artikelen over de receptie van Duitse antisemitische films tijdens de bezetting, over de beeldvorming over de Koude Oorlog in anticommunistische speelfilms uit de jaren 1948-1957 en over het verwerken van verleden en actualiteit in Nederlands televisiedrama.

Er is alle aanleiding verwachtingsvol naar de volgende aflevering van het Jaarboek Mediageschiedenis uit te zien.

Jan Ramakers

Mitchell Stephens, *Geschiedenis van het nieuws. Van de tamtam tot de satelliet* (Het Spectrum, Utrecht 1989) 429 blz., prijs f49,90.

De Amerikaan Mitchell Stephens, buitengewoon hoogleraar journalistiek en massacommunicatie te New York, heeft met dit boek een van grote belezenheid getuigende, potentieel alleraardigste, maar vooral buitengewoon tweeslachtige studie geschreven. De discrepantie tussen titel en ondertitel moet voor de lezer al meteen een waarschuwing zijn: de auteur is er klaarblijkelijk niet in geslaagd te kiezen tussen een geschiedenis van het nieuws en een geschiede-

nis van de nieuwsmedia.

Stephens geeft in chronologische volgorde een kaleidoscopisch overzicht van de ontwikkeling van de media: van mondelinge nieuwsoverdracht in pre-moderne samenlevingen, via vlugschriften, nieuwsbulletins en regelmatig verschijnende kranten tot de moderne elektronische media. Ook geografisch gezien legt de auteur zich weinig beperkingen op. Zelfs de nieuwsvoorziening in China wordt aan een beschouwinkje onderworpen.

Erg diep graaft dit overzicht overigens niet, met name omdat de auteur ook aandacht wil besteden aan de inhoud van het nieuws. Hij geeft hier blijk van het loffelijke streven niet alleen het 'serieuze' nieuws te willen belichten, maar ook het triviale, het roddel-, misdaad- en sensationeel nieuws dat vaak meer informatie over een samenleving verschaft dan de geacheverde politieke en economische berichtgeving.

Bij de beschrijving van de inhoud van het nieuws gaat het ontwikkelingsperspectief echter volledig verloren. Stephens heeft een merkwaardige compositorische kunstgreep uitgehaald door de inhoud van het nieuws te koppelen aan de vorm van het medium. Zo bespreekt hij het triviale nieuws alleen in het kader van de eerste gedrukte media (alsof er geen roddelpers meer bestaat!), de opkomst van 'serieuze' binnenlands, wetenschappelijk en zakennieuws koppelt hij aan het ontstaan van de regelmatig verschijnende krant. Op deze manier wordt slechts het ontstaan van een bepaald soort nieuws belicht, de verdere ontwikkeling ervan verdwijnt in de mist van de geschiedenis. Het kan dan ook geen toeval zijn dat aan het meest opvallende kenmerk van de moderne media, de extreme diversificatie, nauwelijks aandacht wordt besteed.

Dit alles neemt niet weg dat een docent uit dit boek alleraardigst lesmateriaal kan putten, vooral in de anekdotische sfeer. Hij zal zich dan wel door een uiterst weerbarstige vertaling moeten heenworstelen, die parels oplevert als *'de misverstanden overstijgende thema's op het gebied van de journalistiek'* en *'verstokte en onberouwhebbende zondaars'*.

Jan Ramakers

ECONOMISCHE EN SOCIALE GESCHIEDENIS

J.A. Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland 1850-1914* (Fryske Akademy, Ljouwert 1989) 328 blz., prijs f55,-.

Dit proefschrift richt zich op enkele 'verge-

ten', rurale arbeidersgroepen en hun strijd. Het tijdsgewricht is dat van de overgangsfase tussen de pre-moderne, spontane stakingsvormen, in casu het 'bollejagen' in de veenderij, en de meer gereguleerde strijd- en onderhandelingsvormen en de vakorganisatie in de twintigste eeuw. Het is een regionale studie van bepaalde arbeidersgroepen, die echter tevens in ruime mate vergelijkt met gelijktijdige ontwikkelingen in Nederland en soms ook in West-Europa. Het boek geeft eerst een uitgebreid inzicht in de economische ontwikkelingen van het noordelijke landbouw- en veenderijbedrijf, in de arbeids- en levensomstandigheden en in de mentaliteit en het bewustzijn der land- en veenarbeiders aldaar. De bronnen lopen van statistieken tot individuele arbeiders- en arbeidstersgetuigenissen. Kern van het betoog is dat toendertijd de modern-kapitalistische bedrijfsvorm doordrong, waardoor vooral in de landbouw oude patriarchale relaties weken voor klassenverhoudingen - een ruraal proletariaat - en klassenbewustzijn. De auteur betoogt overigens ook dat de verslapping van de kerkelijke greep op de arbeiders juist in deze regio's de ontvanke-lijkheid voor het socialisme heeft bevorderd.

Na de voorwaarden tot de opkomst van de bonden in de behandelde regio's besproken te hebben, voert Frieswijk deze bonden zelf ten tonele. De in 1891 opgerichte Bond van Landarbeiders was aangesloten bij het Nationaal Arbeidssecretariaat, dat een syndicalistische oriëntatie kende. De Bond verloor na 1903 praktisch zijn gehele gewicht. In 1907 ontstond de 'modern' georiënteerde Landarbeidersbond, in 1909 binnen het NVV met die der zuivelarbeiders (1900) gefuseerd.

Frieswijk houdt zich niet alleen bezig met institutionele geschiedenis, maar verhaalt tevens van stakingen en onderhandelingen. Een helder en informatief boek, dat naast structurele krachten ook het menselijk wel en wee aan de orde laat komen en dat recht doet aan de nuances en de complexiteit van de historische ontwikkeling. De eenheid van onderzoek is regionaal, maar de conclusies dragen wijder, onder meer omdat nu niet-industriële arbeidersgroepen aan bod komen. Zoals bekend staat de arbeidersgeschiedenis, een decennium eerder nog sterk en vogue, nu minder in de aandacht. Dat is jammer, want het laatste geschiedkundige woord is er bepaald nog niet over gezegd. Ook om deze reden is het verschijnen van Frieswijk's boek een nuttige zaak.

A.C.A.M. Bots

H.J. van Hove, *Hollanders in Korea* (Het Spectrum (Aulareeks), Utrecht 1989) geïllustreerd, 162 blz., prijs f34,90.

'Van degenen die aan dek waren, sprongen sommigen overboord, anderen werden door de zeeën van boord gespoeld. Met vijftien man bereikten wij de kust, waar we met veel moeite op de rotsen klauterden. Sommigen van ons waren in nachtgewaad, anderen zwaar gewond.'

Zo arriveerden in augustus 1653 de eerste Hollanders in Korea. Het VOC-jacht Sperwer was op weg van Taiwan naar Nagasaki maar kwam daar nooit aan.

Het schip werd als verloren opgegeven, maar ruim tien jaar later, in 1666, verscheen een handjevol overlevenden alsnog in Japan. Het is te danken aan de scheepsboekhouder Hendrick Hamel die een journaal bijhield, dat wij zoveel weten over de belevenissen van die paar Hollanders in Korea. Dit *Journael* is door Van Vollenhove in modern Nederlands vertaald.

De inleidende hoofdstukken behandelen in het kort de geschiedenis van Korea en van de Europese expansie in het Verre Oosten. Dan volgt de moderne weergave van Hamels verslag, waarin hij vertelt van het slavenbestaan in Korea en de uiteindelijke ontsnapping. De bemanningsleden van de Sperwer blijken niet de eerste Hollanders in Korea te zijn. Hamel ontmoet de geheimzinnige Jan Janse Weltevree, die als kaper rond 1627 is uitgeleverd aan de Koreanen en daar nu als wapensmid werkzaam is. Hamel geeft ook een beschrijving van Korea en een letterlijk verslag van het verhoor waaraan de Japanse autoriteiten de overlevenden onderwierpen bij hun aankomst in Nagasaki. Ze worden nog ruim een jaar op Decima vastgehouden voordat ze kunnen terugkeren naar Nederland.

Van Hove sluit af met hoofdstukjes over Weltevree, Hamel en de receptie van het *Journael* bij de bewindhebbers van de VOC. De hoge heren besluiten hun goede relaties met Japan niet in de waagschaal te stellen (de handel op Korea was een Japans monopolie) en geen contacten met Korea te leggen.

Het hoofdstuk 'Overvloed en onbehagen' lijkt slechts ingegeven door het recente succes van Schama en voegt niets toe aan het boek, dat in vlotte verteltrant is geschreven en zich zeer goed leent om direct in de klas te gebruiken als voorleesboek of bron-
nenteekst.

Fred Vogelzang

GEZINS- EN CULTUURGESCHIEDENIS

Petra van Boheemen e.a., *Kent, en versint Eer datje mint. Vryen en trouwen 1500-1800* (Uitg. Waanders, Zwolle 1989) 208 blz., 241 afb., f 37,50.

Aandacht voor de geschiedenis van het gezinsleven kan ons ervoor behoeden om het gezin te klakkeloos als een vanzelfsprekend en tydloos gegeven te zien. Diezelfde aandacht kan ook helpen om dubieuze cliché's (zoals het beeld van een patriarchale 'grootfamilie') te nuanceren. Het is kortom een goede zaak dat gezinsgeschiedenis steeds meer belangstelling heeft gekregen.

Dit boek past in die positieve ontwikkeling. Het verscheen in samenhang met een tentoonstelling over vryen en trouwen tussen 1500 en 1800. 'Vryen' heeft hier niet de hedendaagse maar de oude betekenis: het slaat op de omgangsvormen en tradities die een rol speelden als jongeren tot partnerkeuze en een huwelyk wilden komen. De expositie is nog tot maart 1991 in meerdere steden te zien. Behalve het hier besproken boek is er ook een educatief pakket voorhanden (zie *Kleio* van februari j.l.).

De boektitel is ontleend aan een tekst van Jacob Cats, de meest invloedrijke van de huwelyks-raadgevers uit de zeventiende eeuw. Diens 'kent en versint, eer dat je mint' was bedoeld als waarschuwing om zich niet hals over kop in een huwelyk te storten: behalve liefde moesten beslist ook rationele overwegingen een rol spelen. De aanstaande echtgenoten moesten er goed op letten dat ze in alle mogelyke opzichten (milieu, financiën, leeftyd, godsdienst) by elkaar pasten, want ze zouden immers een leven lang op elkaar aangewezen zyn. Een van de hoofdstukken uit het boek gaat nader op Cats' denkbeelden in. Die worden niet alleen samengevat en toegelicht met behulp van tekstfragmenten, maar ook aan de hand van het illustratiemateriaal.

Deze aanpak kenmerkt het boek als geheel. De diverse auteurs behandelen de rolverdeling van mannen en vrouwen, de visie die moralisten op het huwelyk hadden, raadgevingen voor verliefden, mogelykheden die jongens en meisjes hadden om elkaar te ontmoeten, kerkelyke en juridische opvattingen over trouw en ontrouw in het huwelyk, de manier waarop bruiloften werden voorbereid en gevierd. Het gebruikte bronnenmateriaal loopt uiteen van rymbundels en almanakken tot gerechtskeuren en synodale acten. Zo kan het thema van vryen en trouwen in elke bydrage weer op andere wyze uitgediept worden. Daarby vormen de vele fraaie afbeeldingen geen toegift of kunsthistorische catalogus: ze zyn als inte-

graal onderdeel van de hoofdstukken bedoeld, als een bron op zichzelf. Dat beeldmateriaal bestaat vooral uit schilderijen, volksprenten, boekillustraties en dergelyke, maar er worden ook tabaksdoosjes, wynglazen en andere gebruiksvoorwerpen getoond waarvan de versiering betrekking had op vryen en trouwen.

Het geheel vormt op deze wyze een met tekst- en beeldcitaten verweven beschryving, die over het algemeen heel geslaagd en informatief is. Alle bydragen zyn goed gedocumenteerd en het boek heeft bovendien een behoorlyke bibliografie en een bruikbaar, zy het ietwat willekeurig trefwoordenregister.

Aan een uitgave zoals deze kleven byna onvermydelyk ook een paar beperkingen. De diepgang van de verschillende bydragen varieert en de onderlinge samenhang ervan is niet optimaal. In het ene geval leidt het specialisme van een auteur tot een ietwat op zichzelf staand artikel, en in het andere geval lykt het mooie beeldmateriaal juist iets te gemakkeelyk tot brede generalisaties aanleiding te geven. Natuurlyk kan en hoeft een boek als dit niet systematisch in te gaan op sociale en regionale verschillen. Maar soms wordt naar myn smaak toch iets teveel de indruk gewekt alsof er in Nederland sprake was van één coherente cultuur, die zonder meer geldig was voor alle lagen van de bevolking. Nuances tussen dorp en stad, of tussen arm en ryk, blyven onderbelicht. Dit is misschien ook in de hand gewerkt doordat het gebruikte beeldmateriaal (ondanks de aanwezigheid van geschilderde boerenbruiloften en goedkope volksprenten) toch in de eerste plaats de visies of gebruiken van de burgerlyke middenklasse lykt te weerspiegelen: van hen die zich schilderijen en versierde gebruiksvoorwerpen konden permitteren. Velen konden dat niet, en was er wellicht niet een grote groep armen die het zich niet eens kon veroorloven om volgens alle tradities een bruiloft te vieren? In het verlengde hiervan ligt een ander probleem: niet elke auteur in dit boek maakt systematisch onderscheid tussen hoe het in de alledaagse praktijk toeging, en het ideaalbeeld dat de burgerlyke moralisten hun publiek in de vorm van richtlynen voorhielden. Daardoor is niet overal helder of het nu om gaat om het eerste (een weergave van de praktijk) of om het tweede (de opinies over hoe het eigenlyk hoorde). Van dit boek valt dan ook geen afgewogen overzicht te verwachten, alleen al doordat het niet of nauweelyks op de demografische en sociaal-economische achtergrond van huwelyksgewoonten ingaat. Het behandelt ook geen randonderwerpen (zoals de positie van mensen die juist geen huwelykspartner

kleio

konden of wilden vinden, of de rol van prostitutie vóór en naast het huwelijk, of de veranderende visie op jeugdige seksualiteit en masturbatie). Binnen de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis bestaat de laatste jaren verhoogde belangstelling voor het afwijkende, het bijzondere, het marginale in de praktijk van het dagelijks leven: voor de informele subculturen die zich konden verschuilen achter de buitenkant van een meer formele cultuur. Of men die trend nu als modieus wil afdoen of niet, dit boek doet daaraan niet mee.

Hier is op een meer traditionele manier aan de gezins- en cultuurgeschiedenis inhoud gegeven. Het resultaat blijft hoe dan ook de moeite waard: zowel om te bekijken als om te lezen.

Henk van Setten

G.M. de Meyer, *Min en onmin: mannen en vrouwen over hun samen leven aan het einde van de vijftiende eeuw* (Uitg. Verloren, Hilversum 1989) 196 blz., 35 afb., f 30,-.

De Meyer beschrijft de alledaagse verhoudingen tussen mannen en vrouwen in een Nederlandse stad aan het eind van de Middeleeuwen (omstreeks 1480) en spitst dit toe met behulp van een specifieke bron: de Utrechtse 'vechtkeuren'. Dit zijn de notulen van getuigenverhoren naar aanleiding van ruzies of vechtpartijen; verhoren die plaatsvonden om uit te maken of er reden was om namens het stadsbestuur boete of straf op te leggen. Ze zijn bewaard over de periode 1477 tot 1528, maar De Meyer beperkt zich tot een map die de periode 1483-1488 omvat (onduidelijk blijft waarom juist deze zes jaar zijn gekozen). Hieruit is een nadere selectie gemaakt van alleen die kwesties waarin sprake was van ruzie tussen een man en een vrouw (die niet per definitie een echtpaar hoefden te zijn: heel vaak was dat juist niet het geval).

De eerste zeventig pagina's van het boek behandelen in kort bestek maar op heel informatieve wijze de achtergrond van de bron: de manier waarop boetes werden vastgesteld, de wooncultuur in de laat-Middeleeuwse steden, de visie op- en praktijk van het huwelijk, de mogelijkheid tot scheiding, de juridische kijk op overspel, voorschriften over en praktijk van prostitutie. Hier gaat het niet alleen om Utrecht maar ook om andere steden, en dit algemene beeld is dus op meer diverse juridische bronnen gebaseerd. Ook laat Meyer met enkele voorbeelden zien hoe de Utrechtse vechtkeuren als een concrete aanvulling op dat algemene beeld geïnterpreteerd kunnen

worden: als levendige momentopnamen uit het dagelijks leven (al blijven het dan eenzijdig opnamen van juist die momenten, waarop er in de relaties iets mis ging).

De rest van het boek is een goed verzorgde tekstuitgave van de bron zelf (dat wil zeggen: van de ruim tweehonderd geselecteerde gevallen). Naast de brontekst wordt doorlopend een vrije vertaling in hedendaags Nederland gegeven, maar elk commentaar is achterwege gelaten: de lezer wordt geacht zelf tot een interpretatie te komen. Ik moet bekennen dat dit laatste mij niet is meegevallen. Lang niet alles spreekt voor zichzelf, en de stroom getuigenverklaringen over de ene na de andere vechtpartij dreigt ook al snel wat monotoon te worden. Gelukkig is er dan toch geregeld een geval dat er door levendige details of een helder motief duidelijk uitspringt. Maar de bron omvat ook aantekeningen die zo summier en nietszeggend zijn dat ik mij afvraag waarom ze, als er dan toch geselecteerd moest worden, niet zijn weggelaten.

In feite hinkt dit boek op twee gedachten. Enerzijds wordt een waardevolle bron toegankelijk gemaakt voor nadere interpretatie: wat dat betreft is de wijze van presenteren terecht. De gespecialiseerde lezers die het vooral om zo'n bruikbare tekstuitgave gaat, zouden misschien de algemene inleiding zelfs wel graag hebben opgeofferd voor nog wat meer materiaal uit de brontekst. Anderzijds gaat het er de auteur ook om, een indruk te bieden van het dagelijks leven van mannen en vrouwen. Maar de lezers die vooral daarop uit zijn, hadden denk ik liever gezien dat een doelbewuster selectie met meer commentaar was verworven: met andere woorden, dat de bron inventief en selectief als bron was benut in het kader van een meer samenhangend betoog. Ik zelf hoor, dat zal duidelijk zijn, bij de laatste groep lezers.

Vanuit het oogpunt van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis is het jammer dat de auteur nergens aangeeft wat zijn inzichten en gegevens nu kunnen bijdragen aan een historische visie op man-vrouw-verhoudingen of op het dagelijks leven: verwijzingen naar actuele thema's zoals bijvoorbeeld 'beschaving' ontbreken. De uitgave blijft daardoor als een stukje specialistisch monnikenwerk op zichzelf staan. Hoeveel interessanter had het niet kunnen worden als de auteur ook even naar andere gegevens en actuele discussies over de geschiedenis van het alledaags gedrag had gekeken? Om één concreet voorbeeld te geven, sommige gevallen uit de vechtkeuren doen onmiddellijk denken aan vergelijkbare ruzies die aangehaald zijn in een proefschrift van Rineke van Daalen (1987) over een recente

periode (*Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen Amsterdam 1865-1920*). Zelfs de aanleiding (overlast van open riolen) laat treffende overeenkomsten zien. Zou het dan niet aardig geweest zijn om heel even de vraag aan te stippen wat er op het terrein van zulke alledaagse conflicten sinds de Middeleeuwen eigenlijk is veranderd?

Uit het feit dat het leggen van zulke bredere verbanden consequent is vermeden, valt af te leiden dat de auteur feitelijk meer in de specifieke bron dan in het onderwerp is geïnteresseerd. Het is natuurlijk ieders goed recht om het accent te leggen op een tekstuitgave waarin gegevens voornamelijk op een rijtje gezet worden. Maar dit betekent wel dat diverse mogelijkheden om met diezelfde gegevens te komen tot meer fundamentele geschiedschrijving niet zijn benut: voor open doel zijn hier fraaie kansen gemist. Dit geldt juist des te meer omdat De Meyer kon beschikken over bijzonder concreet materiaal uit een periode waarover relatief weinig bekend is. Dat een deel van dit materiaal hier toegankelijk (en leesbaar) gemaakt is, blijft op zichzelf beslist een verdienste.

Henk van Setten

GROTE VROUWEN

De hierna volgende recensies zijn geschreven door Joke van der Leeuw-Roord.

Richard Mullen en James Munson, *Victoria, Portret van een koningin* (Hade-wijch, Baarn 188) 268 blz, prijs f32,50.

Deze biografie over koningin Victoria werd geschreven naar aanleiding van een serie radioprogramma's van de BBC. De beide biografen stellen in hun voorwoord dat hun oogmerk was Victoria als 'de goede...humane...minzame...beminnelijke en uitzonderlijke vrouw' te tonen.

Welke behoefte ze hiermee dachten te bevredigen is mij duister. In ieder geval leverde dit uitgangspunt een kritiekloos boek op waaruit Victoria wel te voorschijn komt als een mens van vlees en bloed, maar wanneer dit beeld te onstuimig dreigt te worden, haasten de schrijvers zich haar te verontschuldigen. Zo was de relatie tot John Brown uiteraard platonisch maar wel handelde ze ten aanzien van hem niet altijd even verstandig. Hij was voor haar echter onmisbaar, want hij beschermde haar tegen moordaan-slagen.

In de zeer onaangename bedchambercrisis, waarbij haar ongehuwde hofdame Lady Flora Hastings ten onrechte werd verdacht zwanger te zijn, maar in werkelijkheid aan een zeer ernstige ziekte leed, werd zij het

slachtoffer van haar - jeugdig - onvermogen voldoende afstand te kunnen nemen van de aan het hof aanwezige facties. Haar biografen stellen dat zij na deze blunder zich in haar lange leven *'nooit meer zo dwaas en onrechtvaardig jegens iemand had gedragen'*. Ze had spijt.

Wel staan er in deze biografie een aantal leuke bronnen, die een dieper inzicht verschaffen in het denken en doen van Victoria en haar omgeving. Behalve uit de dagboeken wordt geciteerd uit vele brieven, waarbij en passant wordt aangetoond dat de gewoonte van Victoria om zinsdelen te onderstrepen niet door haar werd geïntroduceerd.

Verder wordt ingegaan op Victoria's mening over de rol van de vrouw en emancipatie. Hoewel er geen sprake is van een interpretatie op dit punt zijn er wel een aantal aardige zaken over te vinden. Zo stelt zij in een brief aan haar oom koning Leopold van België: *'Wij vrouwen zijn niet voor regeren in de wieg gelegd en als wij goede vrouwen willen zijn, horen wij een hekel aan die mannelijke bezigheid te hebben, maar er zijn tijden dat men er wel belangstelling voor moet hebben.'*

Maar ook zoals zij eens tegen haar oudste dochter Vicky opmerkte dat mannen schuldig waren aan *'minachting van onze arme gedegradeerde sekse - want wat blijft er over als wij geboren worden voor de genoe-gens en het vertier van mannen en voorbestemd zijn tot een eindeloos lijden en beproeven?'*

Toch is over het algemeen deze biografie de moeite van het lezen niet waard. De personages worden het slachtoffer van grove zwart/wit tekening en veel van het beschrevene is overbekend. Er zijn betere Victoria biografieën voor leerlingen beschikbaar zoals het onlangs heruitgegeven boek van Elizabeth Longford. Het boek is hoogstens vanwege het bronnenmateriaal een aanschaf voor de schoolbibliotheek waard.

Drs. M.G. Schenk, *Een Eeuw Vorstinnen, Honderd jaar vrouwen op de Nederlandse troon* (De Boekerij, Amsterdam 1990) 152 blz.

Wat is het toch jammer dat boeken over recente Oranjes niet of nauwelijks gebaseerd kunnen zijn op archiefstudie. Daardoor blijven deze boeken oppervlakkig of lijken ze gebaseerd te zijn op roddels, omdat geloofwaardigheid door gebrek aan documentatie niet kan worden aangetoond. *Een Eeuw Vorstinnen* lijdt noodgedwongen onder het eerste euvel.

Het is een vlot geschreven boek dat via een aantal hoofdstukken zoals bijvoorbeeld

'kinderjaren', 'staatshoofd' en 'eerste onderdaan' de vier Oranjevorstinnen naast elkaar zet. Hierdoor ontstaat een aardig beeld van een veranderende tijd en een mee veranderende monarchie. De auteur beheerst de beschikbare Oranje-literatuur feilloos en gaat er niet onkritisch mee om. Hierdoor is er voor een leek, en dat is een leerling, voldoende te lezen. Maar meer dan het op-nieuw rangschikken van (deels overbekend) materiaal heeft er niet plaats gevonden. Wel is er schitterend illustratiemateriaal met duidelijke en degelijke bijschriften. Hoewel, een klein foutje, de bezoekende Churchill was natuurlijk in 1946 geen regerings-leider van Engeland meer.

Het is al met al buitengewoon jammer dat ook mevrouw Schenk geen toegang heeft tot archiefmateriaal, want haar schrijfstijl verdient beter.

Leerlingen, die in dit onderwerp geïnteresseerd zijn, zullen het boek met plezier lezen, maar ik vraag mij af of het genoeg gehalte heeft voor een VWO-leerling. Om het illustratiemateriaal is het in ieder geval de moeite van een aanschaf voor de schoolbibliotheek waard.

Marcel E. Verburg, *Koningin Emma Regentes van het koninkrijk* (Bosch & Keuning, Baarn 1989) 218 blz., prijs f 39,50.

Onder deze titel gaat een doorwrochte studie schuil over de relatie tussen koningin Emma en de leidinggevende politici uit de achtereenvolgende kabinetten tijdens haar regentschap. Daarbij wordt uitgebreid ingegaan op de vraag hoe groot haar invloed in deze periode is geweest. Verder wordt onderzocht in hoeverre haar beleid een voortzetting van het beleid van Willen III was en of er ook sprake van nieuw beleid is geweest.

Aan de hand van bijzonder veel origineel archiefmateriaal, onder andere uit het Koninklijk Huis Archief, wordt de lezer inzicht verschaft in het functioneren van de constitutionele monarchie tegen het einde van de vorige eeuw. Daarom zou mijns inziens op zijn minst een ondertitel die verwees naar dit laatste aspect juist zijn geweest. Want zowel door de titel als de achterflap wordt de indruk gewekt alsof het om een echte biografie gaat, en dat is beslist niet het geval. De persoon Emma en haar beweegredenen worden alleen ter sprake gebracht rond kabinetszaken, verder blijft zij in het duister gehuld.

Over haar man - die het *'tijdens zijn leven niet gemakkelijk heeft gehad'* - komen we meer aan de weet. Een aantal brieven van een suppoost van het Haagsch Gemeente

Museum, tijdelijk ziekenverzorger van Willem III aan de directeur van het museum zijn integraal afgedrukt. Deze brieven zijn zeer persoonlijk en verschaffen intiem inzicht in het leven van de koning in zijn laatste nadagen. Buitengewoon materiaal, maar niet geheel passend binnen het kader van dit boek.

Van Emma krijgen we helaas maar een klein aantal meer persoonlijk getinte fragmenten te lezen uit haar brieven aan haar schoon-zuster Groothertogin Sophie van Saksen-Weimar. Opvallend hierin is dat deze, hoewel door Emma in het Frans geschreven, soms midden in een zin overspringen naar het Duits en terug.

Verburg onthoudt zich grotendeels van commentaar op de door hem aangeboden bronnen. Dit is jammer want zo worden bijvoorbeeld de achtergronden van Emma's preoccupatie met Indië en de benoemingen voor bepaalde onderdelen van het leger te weinig belicht.

Het heeft er alle schijn van dat er gekozen is voor de benadering van Hella Haasse, bijvoorbeeld in het door haar in samenwerking met prof. S.W. Jackman gepubliceerde *Een Vreemdelinge in Den Haag*. Maar de samenhang van de door Verburg gepubliceerde brieven is, in tegenstelling tot die in Haasse's boeken, te gering om een duidelijk beeld te schetsen.

Koningin Emma is geschikt voor leerlingen die bijzonder geïnteresseerd zijn in het ontstaan en functioneren van de parlementaire democratie. Gezien deze problematiek is het boek nauwelijks geschikt voor andere leerlingen dan dan die in het VWO.

TWINTIGSTE EEUW

Sebastian Haffner, *Het Duivelspact. De Duits-Russische betrekkingen van de Eerste tot de Tweede Wereldoorlog* (Gottmer/Becht, Bloemendaal 1989)

Terecht is het boekje van Haffner via een vertaling toegankelijk gemaakt voor een geïnteresseerd historisch publiek in Nederland. Als journalist beschikt hij over een welversneden pen en zet hij de lezer in stilistisch fraai proza voortdurend *etwas zum Nachdenken* voor. Iedere geschiedenisleerling behandelt toch in de bovenbouw de Sovjetunie, de Weimarrepubliek en de opkomst van het nationaal-socialisme. Zeker in de jaren dertig komen daar de internationale verwickelingen bij: München en het Molotov-Ribbentroppakt.

Haffner laat in zijn boek zien dat, ondanks ideologische tegenstellingen en vaak gespannen verhoudingen, de aanval op de

Sovjetunie in feite een breuk was in een verhouding die als duivelspakt is te typeren. Uiteraard begint het verhaal met de komst van Lenin naar Rusland in april 1917. Rechts-Duitsland hielp hem in het zadel. De bedoeling was het revolutieproces in Rusland te versnellen, en het middel was Lenin met zijn onvoorwaardelijke anti-oorlogshouding. Zijn succesvolle greep naar de macht werd gezien als een Duitse zege. Bij de onderhandelingen van Brest-Litovsk wilden de Duitsers vrede maar wél om een enorm Duits rijk in het oosten op te bouwen. Ook de Russen wensten vrede maar tevens wilden ze een revolutie in West-Europa en wel in het bijzonder in Duitsland. Na Trotzky's trouwaille deed gekwetste trots en niet-gezond-verstand Duitsland besluiten tot de militaire afdwijing van de vrede.

Een volgende stap in Haffners verhaal is de conferentie van Rapallo; een verstandshuwelijk en niet een kwestie van liefde. De Russische volkscommissaris voor buitenlandse zaken, Tsjitsjerin, betitelde het als een '*symbool voor het noodzakelijk samengaan van de twee internationale zondebokken Duitsland en Rusland*'.

Deze relatie met al haar ups en downs bleef in feite bestaan tot Hitlers aanval in 1941. Als in 1933 één van de belangrijkste peilers van de vriendschap - de militaire samenwerking - het begeeft, spreekt maarschalk Toe-chatsjevski profetische woorden. '*Wij worden gescheiden door uw politiek, niet door onze gevoelens. U en wij. Duitsland en de Sovjetunie, hebben de wereldvrede in handen als wij eensgezind optreden. Als het evenwel ooit tot een botsing tussen onze landen zou komen, dan zullen de Duitsers zich er noodgedwongen van kunnen overtuigen dat het Rode Leger intussen veel heeft bijgeleerd*'.

Zelf maakte de maarschalk de oorlog niet meer mee maar gelijk had hij wel.

Frits Kat

J. van Osta, *Geschiedenis van het Moderne Italië. Tussen liberalisme en fascisme* (Nijgh & Van Ditmar, Den Haag 1989) 291 blz., register, kaarten, prijs f. 47,50.

Was Mussolini een fascist? In het onderhavige boek wordt die vraag niet zonder meer met ja beantwoord. Het regime van de Duce kan men veeleer zien als de dictatuur van één man, een leider die zich aan de ideologie van de fascistten weinig gelegen liet liggen. Achter de schermen van de totalitaire heerschappij streden tal van rivalen om de macht, wat Mussolini in staat stelde tot zijn persoonlijke regering, met de bijbehorende cultus van de Duce. De meeste Italianen kon dat niet schelen. Zij zagen Mussolini juist

als degene, die het fascisme aan de teugel kon houden. Zij maakten zich niet druk om de ideologie, totdat zij in 1938 plotseling elkaar de hand niet meer mochten schudden, maar de "Romeinse groet" moesten brengen. De echte steen des aanstoots was trouwens de anti-joodse propaganda. Dat soort maatregelen wakte veel verzet. In het kielzog van het nationaal-socialisme dreigde Italië toch nog in gevaarlijke wateren terecht te komen; wat tot dan toe retoriek was, zou tot de rampen van 1940 en volgende jaren leiden.

Toch is Mussolini's persoonlijke regering ook het produkt van de conservatieve krachten, die de fascistische revolutie hadden gesteund in de jaren vanaf 1922: het grootkapitaal, de liberale bourgeoisie en het Vaticaan wilden de klassenstrijd de wind uit de zeilen nemen en een nationale verzoening tot stand brengen. Zij wilden evenmin een zwarte als een rode revolutie; ze wilden de liberale staat redden door het fascisme te absorberen. Zij verwachtten van Mussolini dus heel iets anders als de fascistten en juist daarom kon deze zich handhaven in zijn positie van charismatisch leider. Toen het in 1940 bloedige ernst werd, was het einde dan ook nabij.

Van Osta groepeerde zijn *Geschiedenis van het moderne Italië* - na een korte inleiding - rond drie thema's: de eenwording, de liberale periode daarna, en het fascisme. Jammer genoeg wordt de na-oorlogse periode slechts in een "epiloog" behandeld; daarvoor mist het boek een natuurlijke voltooiing.

Elk van de drie delen kent hoofdstukken, die belangrijke kwesties uit de historiografie behandelen, zodat het boek meer is dan een louter feitelijke inleiding. Ook neemt de auteur in zijn verhaal stelling: hij onderschrijft bijvoorbeeld het standpunt, dat de nationale eenheid veel minder het produkt was van de literaire Risorgimento-beweging of van een heroïsch nationalisme dan van het gematigd opportunisme van Cavour en van de internationale omstandigheden. Door deze onteideologisering van de eenwording werd de liberale periode verlost van het stigma van een negatief geschiedbeeld. In plaats van alleen maar "Post-Risorgimento" of "prefascista", een tijdvak van enkel zwakke regeringen, die de idealen van de eenheidsbeweging verrieden om in het zadel te kunnen blijven, kwamen een meer onbevange kijk op de liberale periode en meer begrip voor de moeilijkheden van de jonge staat, die toegroeide naar een bloeiperiode onder Giolitti, na 1900; een tijd van economische modernisering, grote sociale mobiliteit, sociale voorzieningen en een kader, waarbinnen vakverenigingen

en werkgevers konden onderhandelen. Pas door de Eerste Wereldoorlog werd Italië zozeer geschokt, dat de liberale regeringen niet langer door middel van steeds wisselende coalities konden blijven regeren. Te zwak om de sociale tegenstellingen te verzoenen en revolutionaire groepen het hoofd te bieden, liet de politieke elite het fascisme aan de macht komen.

Van Osta heeft zijn boek dus een duidelijke structuur gegeven. Toch zal het menige student (doelgroep volgens de uitgever) en ook menige docent nog vrij ingewikkeld voorkomen. Wie zo nuanceert als de auteur bijvoorbeeld ten aanzien van Mussolini doet, kan nu eenmaal niet ontkomen aan complexiteit. Misschien hadden hoofd- en bijzaken wat duidelijker aangegeven kunnen worden, ook typografisch. Misschien had de taal wat meer beeldend kunnen zijn, met minder lange, compacte zinnen en meer citaten. Maar naar een simpeler boek met minder feiten en minder standpunten van historici zou ongetwijfeld minder vraag zijn geweest.

Anderzijds werd op het symposium, dat de Werkgroep Italië-Studies in november 1989 over het boek belegde, ook het ontbreken gesignaleerd van cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis; op een ander niveau dan dat van de politieke geschiedenis zouden voor de hierboven genoemde problemen wellicht bevredigender verklaringen te vinden zijn. Het is mogelijk, maar daarvoor was een ander boek nodig geweest: nog veel complexer, nog minder verhalend, en zeker niet meer bestemd voor studenten en docenten.

Zoals het boek nu is, kan het uitstekende diensten bewijzen bij de voorbereiding van lessen over delen van de Italiaanse geschiedenis. In het leerplan is voldoende ruimte voor thema's uit de geschiedenis van het moderne Italië, mits de vermaledijde cesuur van 1917 uit het eindexamenprogramma verdwijnt. Wie die echter aan de orde wil stellen, moet goed op de hoogte zijn. Het boek van Van Osta kan daarbij helpen.

H.M.G. Schrijnemakers

VARIA

Jaap Mooij, 125 Jaar vijffjarige (R)HBS en RSG te Sneek 1864 - 1989. Verkrijgbaar door storting van f35,50 op postbanknummer 811542 van de Frieslandbank te Leeuwarden o.v.v. rek.nr. 296428906 van de Reuniecommissie 125 jaar RHBS/RSG.

Ondergetekende heeft een zwak voor gedenkboeken van scholen en met name voor

die van (R)HBS-en, al was het maar omdat hij zijn eertse vijf leerzame leraarsjaren op zo'n HBS doorbracht. De school - in Helmond - was nog gehuisvest in een gebouw uit de oertijd van Thorbecke en staat er, misschien als enige, nog steeds. Voor een suggestieve beschrijving verwijs ik naar het begin van *'Terug tot Ina Damman'*: *'Het had niet eens een portiek, zo plat was het. Niets vond er houvast, alles zou er afgegeleden zijn, te pletter op de lange, rode, ingesleten stoep'*.

Het gebouw in Sneek staat er niet meer; op p. 25 staat een foto van de afbraak in 1959. Een Vestedijk heeft deze school ook niet voortgebracht en of men überhaupt nog literaire of wetenschappelijke korypheeën heeft geleverd wordt uit dit boek niet duidelijk. Op p. 90 staat een lijst van beroepskeuzes van oudleerlingen, waarin de medicijnen en de (poly)technische opleidingen duidelijk overheersen; een wat nuchtere school dus, zo lijkt het.

Enige voorbeelden van carrières geven o.a. als pronkstuk een Henk Haga die het tot in de Hoge Raad bracht, maar verder zijn de carrières niet gespecificeerd, zoals W.A. Wagenaar bij voorbeeld heeft gedaan in zijn briljante geschiedenis van de 1e HBS met vijfjarige cursus in Rotterdam, *Een eeuw binnen met de bel* (1965).

Desondanks is dit een belangwekkend en goed geïllustreerd boek, waaraan de schrijver - met zijn medeauteur Hielke Tromp - veel werk moet hebben besteed. Misschien komt een historicus binnen afzienbare tijd op het idee eens een soort cultuurgeschiedenis van het (voortgezette) Nederlandse onderwijs te schrijven aan de hand van dit soort schoolgeschiedenissen. Dat zou, komt me voor, een heel mooi boek kunnen worden.

E.M. Janssen Perio

KLEIO KRANT

CSE-besprekingen 1990 dinsdag 29 mei

16.30 - 17.45 uur Mavo/Vwo

17.45 - 19.00 uur Havo

(behalve indien er een andere tijd is vermeld)

In een aantal afdelingen is er wegens gebrek aan belangstelling geen Mavo-bespreking.

In de afdeling Maastricht zijn er helemaal geen bijeenkomsten; er konden geen voorzitters gevonden worden.

Plaatsen:

Afdeling ALKMAAR, J. Post Mavo, Gording 124, Hoorn (Kersenbogerd).

Afdeling AMSTERDAM, Gaasterland SG MGDO, Gaasterlandstraat 5, Amsterdam.

Afdeling ARNHEM, Chr. Streeklyceum, Bovenbuurtweg 1, Ede.

Afdeling NIJMEGEN, Canisius College Mater Dei, Berg en Dalseweg 207, Nijmegen.

(alleen Havo en Vwo, 16.30 uur)

Afdeling DEN BOSCH, St. Janslyceum, Sweelinckplein 3, Den Bosch.

Afdeling BREDA, O.L.Vrouwelyceum, Paul Windhausenweg 11, Breda.

(alleen Havo en Vwo)

Afdeling EINDHOVEN, Anton van Duinkerken SG, Locht 117, Veldhoven.

Afdeling GOES, Willibrordcollege, Fruitlaan 3, Goes. (Mavo/Vwo 16.30 - 18.00 uur, Havo 18.00 - 19.30 uur)

Afdeling GRONINGEN, Zernikecollege, Helperbrink 30, Groningen.

(alleen Havo/Vwo)

Afdeling DEN HAAG, 1e VCL, Van Stolkweg 35, Den Haag.

Afdeling HAARLEM, Spaarne SG, Zwemmerslaan 2, Haarlem.

Afdeling HEERLEN, Eijckhagencollege, Eijckhagenlaan 31, Landgraaf.

(Havo 16.00 uur, Vwo 17.00 uur)

Afdeling HENGLO, Twents Carmellyceum, Lyceumstraat 56, Oldenzaal.

(alleen Havo en Vwo)

Afdeling LEEUWARDEN, RSG, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (wijk Westeinde)

Afdeling ROTTERDAM, St. Laurenscollege, Wagenaarlaan 6, Hillegersberg.

Afdeling UTRECHT, College Blaucapel, Winklerlaan 373, Utrecht (Tuindorp-Oost)

Afdeling ZUTPHEN, Baudartiuscollege, Isendoornstraat 1, Zutphen.

(alleen Havo en Vwo)

Afdeling ZWOLLE, RSG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord.

Met de VGN naar Egypte

Terwijl een aantal collega's zich verdiepte in de problematiek van de DDR en er in een winters landschap rondliepen, was een andere groep VGN-ers - soms met aanhang - in Egypte, waar de zon volop scheen en het woestijnzand bij de Vallei der Koningen en bij de piramides zo fel oplichtte dat velen een zonnebril nodig hadden.

Natuurlijk is een tiendaagse reis te kort om alle oudheden van Egypte te bewonderen maar het geeft toch een geweldige kick om persoonlijk in het graf van Toet-Anch-Amon af te dalen, om in een piramide te kunnen, om te zien hoe groots en imposant de verplaatste tempels van Aboe Simbel zijn. Varen op de Nijl bij Luxor heeft iets tijdloos in de prachtige felucca's. De groene strook langs de Nijl blijkt kleiner dan we gedacht hadden en het viel ons ook op hoe dicht bij de

enorme stad Caïro het landelijk gebied is. De piramides van Cheops, Chefren, en Mykerinos liggen bijna tegen de stad aan, maar als je verder westwaarts kijkt strekt de woestijn zich eindeloos uit.

In het complex van Karnak bij Luxor zagen we een klank- en lichtspel, kitscherig natuurlijk, maar imponerend doordat zo de enorme zuilen en uitgestrektheid van het geheel goed tot hun recht kwamen.

Natuurlijk stond een bezoek aan het Egyptisch Museum in Caïro op het programma - de schatten van Toet Anch Amon vormen er de drukst bezochte afdeling. Het negentiende eeuwse museum staat boordevol met beelden en voorwerpen, die we jarenlang op afbeeldingen in onze schoolboeken gezien hebben. En ook hier blijkt dat een openbaring - met name de Amarna-afdeling, al is de presentatie zeker niet zoals wij dat b.v. in Leiden gewend zijn!!

Tijdens zo'n reis naar Egypte komt het straatleven daar op je over als het Tropeninstituut, maar dan in het echt. De lemen hutjes, de vrouwen in het zwart, de bazaars, de rommelige winkeltjes; dit is de Derde Wereld van nabij, met resten van Engelse invloed b.v. te zien aan sommige gebouwen of aan een oud hotel.

Kortom, een zeer boeiende en historisch zeer interessante reis, aan te bevelen aan al die VGN-leden, die deze keer helaas niet mee konden gaan.

Tineke Perdeck-Schimmel

Op reis in de DDR

Vijftien VGN-leden hebben de afgelopen krokusvakantie besteed aan een studiereis naar de DDR. Het is een leerzame reis naar een in een enorm veranderingsproces verkerend land geworden. We raakten diep onder de

indruk door de lezingen en - vooral - door intensieve ontmoetingen in hotel en bedrijven met mensen die zich bijna geen raad weten.

Op maandag 26 februari vertrokken we in bar slecht weer naar Lüneburg. Het doel was de Ost-Akademie: Institut für gesamtdeutsche Studien, Redaktion Deutsche Studien, Zeitgeschichtliche Forschungsstelle en wat al niet. 's Avonds zette dr. Schalhorn, die de leiding had, het programma uiteen. Hierna kon de groep direct in het diepe: boven in het gebouw zat een aantal Oostduitse leraren die bijgeschoold wilden worden. De Ost Akademie had deze cursus in de DDR aangeboden en in een mum van tijd was ze vol. De regering beseft dat vooral geschiedenisdocenten veel ideologie in hun lessen (kunnen) meebrengen; daarom waren juist zij geselecteerd. Wij werden geconfronteerd met vakgenoten, die toegaven dat zij overtuigd communist maar ook goedgelovig en naïef geweest waren. Die bovendien onthutsend onbekend waren met sociale en democratische toestanden in het Westen, ondanks het feit dat zij zoveel als ze wilden naar de Westduitse televisie konden kijken.

De dinsdag begon met een voordracht van prof. Wilhelmus van de universiteit van Greifswald. Hij sprak over de verwerking van het verleden en hoe dat aan jongeren duidelijk te maken is.

Tijdens de hierna volgende lange reis per bus naar Gera in het zuidwesten van de DDR konden wij zijn betoog overdenken. Hij, een zestiger, toonde weinig behoefte doekjes te winden om alles wat zich nu voordoet, waarvan ook voor hem veel nieuw en onbekend is. Eens was hij overtuigd communist, en op die titel is hij ook benoemd, maar hij staat op goede voet met de studenten. Zijn baan is niet in gevaar.

Gera is een naar bruinkool riekende plaats, 135.000 inwoners, met opgeruimde straten en verwaarloosde huizen. Wij gingen op bezoek bij een staalfabriek met bedrijfsschool. Al tijdens de middelbare schooltijd komen leerlingen zo met de techniek en de fabriek in aanraking. Een modelbedrijf, de fabriek exporteert zelfs naar het Westen, maar twee leerlingen legden ons uit dat ook deze door de staat gesubsidiëerd moet worden. Want 'konkurrenzfähig' is geen enkel bedrijf in de DDR. In het plaatsje Eisenberg werden we door het gemeentebestuur ontvangen. We kwamen midden in de afsluiting van de carnaval terecht. Wij spraken met de burgemeester en een wethouder. Tijdens het onderhoud spraken zij respectievelijk als lid van de (liberale)LDPD en de Bauernpartei wat vrijer over het verleden. Hier viel het op - zoals bij de docenten - dat mensen van rond de zestig en ouder na 1945 met enthousiasme en overtuiging zijn gaan werken aan de opbouw van de nieuwe maatschappij. Zij lijken echt geschokt door de recente onthullingen over corruptie en verrijking van de top en teleurgesteld over de trieste afloop. Hoe moeilijk te vatten ook: zij hebben het niet geweten. Jongeren komen meer onzeker over; terug willen zij niet, maar zij zijn bang voor hun werk en de toekomst.

Op donderdag bezochten we een Modeltuchfabrik. De vertegenwoordiger van de vakbond in het bedrijf en de directeur legden de situatie uit. Vooral de eerste sprak bedrukt en zorgelijk; de angst om zijn baan te verliezen stond hem op het gezicht

geschreven. De directeur verwachtte zijn ontslag na de verkiezingen van 18 maart, maar wekte de indruk dat hij wel een nieuwe baan dacht te kunnen vinden.

's Middags werden we vergast op een uiteenzetting van prof. Weisbecker uit Jena over het neo-fascisme in de DDR. Meer hierover volgt in het Kleio-nummer van juni.

Al met al ontmoetten we veel mensen die bang zijn dat zij binnenkort hardhandig en zonder pardon op straat gezet zullen worden. De bedrijven kunnen niet concurreren en niet iedereen is uit politieke overwegingen meer gewenst. Over sociale voorzieningen in het Westen weten ze niets. En ze houden dus hun hart vast. Op vrijdagochtend hadden we nog enkele gesprekken met vertegenwoordigers van politieke partijen en vervolgens reden we terug naar de BRD door een besneeuwde Harz. De evaluatie aan het slot van de reis op zaterdagmorgen, leverde op dat duidelijk is dat na de Wende de schoolreizen naar de DDR niet meer op de oude voet kunnen plaatsvinden.

G. Abma

Bestuur

Het historisch forum is geïnstalleerd. Voortaan zullen Hélène Budé, Will Bouwman, en Peer Vries reageren op historisch nieuws. Wanneer u belangwekkende zaken tegenkomt, neem dan contact met een van hen op of stuur een knipsel. Dat mag uiteraard ook naar ondergetekende toe.

Verder bestaat er nu een historisch platform (een soort bundeling van historische krachten) met het plan voor 1991 een kleinschalige en voor 1993 een grootschalige manifestatie te gaan opzetten. Geschiedenis moet zo onder de publieke aandacht gebracht worden.

Als bestuur proberen wij samen met de andere M&M vakken het belang van 'kies compleet' voor de samenleving te benadrukken. Verder proberen wij het steeds weer te horen geluid 'geschiedenis weer een verplicht vak in de bovenbouw' door te laten klinken in de hoogste besluitvormende lichamen in ons land.

Oproep

Gerard Coolen, student Nieuwste Geschiedenis in Nijmegen, maakt een doctoraalscriptie over de problematiek rond de invoering van het CSE GS/SL.

Hij is op zoek naar mensen die hij zou kunnen spreken hierover of die hem aan materiaal kunnen helpen. Speurwerk in het archief van de VGN in het ARA in Den Haag leverde op dat er heel wat ontbreekt, zodat er nog van alles moet liggen bij commissies, afdelingen en individuele leden

van de VGN, die destijds actief waren.

Grofweg gaat het om de periode 1960 - 1985.

Tevens zoekt hij informatie van VGN-zijde over de CEGES, de CMLGS en de WEG.

Gerard Coolen
Jacob Canisstraat 10,
6521 HR Nijmegen
Tel. 080 - 22 27 55

De stofomschrijvingscommissies voor 1992 zijn hard aan het werk. Het ziet er maar uit dat het krappe tijdschema keurig wordt gehaald. Voor Europa is Chr. Baljé en voor het Interbellum is J.H.C. Blom bereid om vakwetenschappelijk commentaar te leveren. De beide commissies hebben ook ideeën over bijscholing in de loop van 1991/1992, maar voor deze worden uitgewerkt moeten eerst de stofomschrijvingen bij de staatssecretaris liggen.

Wat de bezoldiging van de commissieleden betreft willen wij in de toekomst een vaste regeling, liefst in rechtspositionele faciliteiten. Met de beide commissies zal een evaluatie plaats vinden om een zo duidelijk mogelijk beeld te kunnen vormen over de aspecten van een toekomstige regeling.

Inmiddels zijn de eerste voorstellen voor een stofomschrijving voor 1993 binnen. Wij zijn enthousiast over de respons en hopen dat er in de toekomst - zeker met oog op de invoering van de HEG - nog vele ideeën uit de VGN zullen volgen. Om de stofomschrijvingsperikelen in goede banen te leiden is er behoefte aan een procedure, ook van de kant van het ministerie. Het bestuur zal een voorstel maken en dat voorleggen aan een aantal commissies, betrokken instanties en individuen. Wij willen de regeling die moet gelden voor 1993 ook na de invoering van de HEG laten doorwerken.

Nog steeds is alles erop gericht dat de HEG in 1994 wordt ingevoerd. Vrijdag 16 maart was de onderhandelingsdelegatie bestaande uit Zonneke Matthee, Nico Maarsen, Doky Verhagen en ondergetekende vast van mening dat alle obstakels uit de weg geruimd waren. Opgewekt namen wij plaats aan de onderhandelingstafel, in de veronderstelling dat wij bijzonder snel weer buiten zouden staan. Dat klopte, maar niet helemaal zoals wij verwacht hadden. Eenmaal plaatsgenomen, werd de delegatie op zeer onaangename wijze duidelijk gemaakt

dat het werk niet naar behoren was gedaan. Wij hadden een concept en de uiteindelijke resultaten van onze werkzaamheden ruim van te voren naar het ministerie opgestuurd, en hadden behalve op enkele kleine detailpunten geen enkele vorm van reactie ontvangen. Wij waren dan ook perplex en voelden ons behandeld als stoute kinderen of ondergeschikten, die men eens flink de mantel uitveegde.

Verder onderhandelen leek op dat moment zinloos. Wij hebben om schorsing gevraagd en vervolgens besloten het overleg te verlaten. Zelfs op dat moment leek de betreffende ambtenaar zich niet te realiseren dat er door zijn manier van optreden problemen waren ontstaan. Wij hebben een brief opgesteld en deze per expresse en aangetekend naar staatssecretaris Wallage gestuurd. Hierin hebben we uiting gegeven van onze verontwaardiging over de behandeling van de VGN-delegatie, maar ook aangegeven dat wij op een zo kort mogelijke termijn de onderhandelingen wensen voort te zetten. Wij hopen er het beste van.

Mogelijk door het mooie weer viel de opkomst bij de jaarvergadering tegen. De aanwezigen oordeelden mild over het wel en wee van de vereniging. Behalve over het onderwerp contributieverhoging was er nauwelijks behoefte aan het maken van opmerkingen. Het voorstel tot verhoging werd aangenomen, met dien verstande dat voor leden onder schaal 10 voortaan het redactietarief zal gelden. Vanaf 1991 gaan de nieuwe tarieven in. Het praatje van commissaris van de Koningin Vonhoff tenslotte bewees dat minstens eloquentie het gevolg van een 'historical trained mind' moet zijn. Volgens de spreker geeft voldoende historische training autoriteit, een verpleegstersopleiding in combinatie met een grote mond niet (sic!).

Joke van der Leeuw-Roord

PA - BO
VGN

Op maandag 12 maart 1990 vergaderde de commissie in Amersfoort. Drie van de vijf leden waren aanwezig. Naast verenigingsorganisatorische zaken kwamen aan de orde:

- de begroting van de nieuwsbrief, waarover in het maartnummer van Kleio is bericht;
- de analyse van de schooltelevisieserie "Leven in de Gouden Eeuw" van de NOT.

De Nieuwsbrief kan aangevraagd worden bij Cees van der Kooij, De Hulst 53, 9301 PC Roden, tel. 05908 - 18947.

De volgende vergadering van de commissie PA-BO is gepland op 7 mei.

Cees van der Kooij

Conferentie 'Geschiedenis in verandering'

Door de vakondersteuningsgroep geschiedenis en staatsinrichting van

de LPC wordt een conferentie georganiseerd voor docenten avo/vwo.

Datum: 13 juni 1990
Plaats: * Hertogenbosch
Tijd: 10.00 - 17.00 uur

Op deze dag zullen aan de orde komen: historische vaardigheden, staatsinrichting, eindtermen basisvorming (inhoud, toetsbaarheid, consequenties). Bij alle drie onderwerpen gaat de aandacht met name naar de komende veranderingen in het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting.

Voor informatie: KPC, Monique Sleumer, tel. 073 - 215435.

EG project

Het CEVNO heeft samen met een aantal docenten uit het VO lessenseries ontwikkeld over de EG. Ze zijn gemaakt voor de derde en vierde klassen Havo en Vwo.

Er zijn lessenseries voor negen vakken: Nederlands, Engels, Duits, Frans, aardrijkskunde, geschiedenis en staatsinrichting, maatschappijleer, economie en tekenen. Ze kunnen los van elkaar gegeven worden, of gezamenlijk, bij voorbeeld tijdens een projectweek. In totaal gaat het om 25 lessen met veel afwisselende werkvormen en bijbehorend materiaal als een computerprogramma, een diaserie, kaartjes van EG-landen e.d.

Voor meer informatie kunt u terecht bij het CEVNO, Nassauplein 8, 1815 GM Alkmaar. Tel. 072 - 118502.

Max Havelaar

Sinds november 1988 is er een nieuw soort koffie: Max Havelaar koffie, de koffie met een verhaal. Om dat verhaal aan uw leerlingen te vertellen is er lesmateriaal gemaakt onder de titel

Eerlijk verdiend - Max Havelaar en de weg naar de eerlijke handel

Het pakket, ontwikkeld door de afdeling aardrijkskunde van de HKL in Tilburg, is bestemd voor tweede klassen Havo/Vwo en bestaat uit leerlingenboekjes, een docentenhandleiding en achtergrondmateriaal.

Voor informatie: Stichting Max Havelaar, Postbus 1252, 3500 BG Utrecht. Tel. 030 - 334602.

Opruiming bij 'Politieke en Sociale Vorming'

Het tijdschrift *Politieke en Sociale Vorming* heeft een aantal pakketten samengesteld van themanummers die kortere of langere tijd geleden zijn verschenen.

Er zijn de afgelopen jaren heel wat interessante nummers geweest, bij voorbeeld over jongeren en politiek, gastsprekers en politieke vluchtelingen. Een gedetailleerde lijst is op aanvraag beschikbaar bij de Stichting Burgerschapkunde, Postbus 349, 2300 AH Leiden. Tel. 071 - 121841.

NICL 1990

De nieuwe NICL-overzichten 1990 zijn verschenen.

Er is een overzicht over educatieve software, leermiddelen VO (geschiedenis en staatsinrichting is te vinden in het overzicht 'Aardrijkskunde/geschiedenis/maatschappijleer/godsdienst en levensbeschouwelijke vorming') en een overzicht basisonderwijs.

Het zijn omvangrijke boekwerken met heel veel titels van methodes, leerboeken en allerlei ander lesmateriaal. Heel handig voor de docentenbibliotheek! Maar niet zo compleet als men adverteert - m.n. op het gebied van lesmateriaal voor geschiedenis ontbreekt er wel het een en ander, b.v. bijna alle Kleio-Didactica's, en die bestaan toch echt, of weet men bij het SLO zo weinig van de uitgaven van de VGN?

De overzichten kunt u bestellen bij het NICL, tel 053 - 840246.

De prijzen zijn resp. f22,50, f16,25 en f37,50.

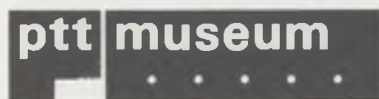
Historisch Museum Rotterdam

Verwoeste steden Wederopbouw in Rotterdam, Coventry en Dresden

Vanaf 4 mei is in het Schielandshuis een tentoonstelling te zien over de verwoesting en wederopbouw van Rotterdam, Dresden en Coventry, chronologisch van opzet en zo dat een vergelijking tussen de drie steden mogelijk is.

Al waren de uitgangspunten misschien verschillend, het resultaat van de verwoestende bombardementen was in de drie steden volkomen vergelijkbaar. Het bombardement, de branden, de ontreding en het leven tussen de ruïnes komen allereerst aan de orde. Daarna volgt de wederopbouw aan de hand van maquettes, luchtfoto's en audiovisueel materiaal. Het resultaat was totaal verschillend. Restauratie in Dresden tegenover een totaal nieuw centrum in Rotterdam.

PTT Museum / Den Haag

'Verboden berichten' Illegale communicatie tijdens de Tweede Wereldoorlog

Van 3 mei tot en met 28 oktober is in het PTT Museum de tentoonstelling 'Verboden berichten' te zien, die een beeld geeft van het communicatienet dat achter de rug van de Duitse bezetters in de oorlogsjaren werd aangelegd en van de gevaren ervan. Illegale radioverbindingen en illegale pers, een verboden telefoonnet binnen het landelijk PTT-net en de enig bewaard gebleven stoorzender zijn onderwerpen van de tentoonstelling.

VGN bezoek aan het NAVO-hoofdkwartier in Brussel

Op 3 en 4 oktober a.s. bestaat voor maximaal 25 VGN-leden de mogelijkheid een bezoek te brengen aan het hoofdkwartier van de NAVO in Brussel. Er wordt gesproken over de toekomst van de NAVO in het licht van de huidige glasnost en perestrojka, en over mogelijke overeenkomsten op het gebied van wapenbeheersing/vermindering.

Op woensdagmiddag laat wordt u in Brussel verwacht, waarna een diner wordt aangeboden. Vervolgens bent u bij de NAVO te gast.

Op donderdag staat tussen negen en vijf van alles op het programma. De verblijfkosten, hotel met 2-persoons kamers, ontbijt, lunch worden vergoed.

De reiskosten komen voor eigen rekening, waarbij gewezen moet worden op de mogelijkheid van carpooling; de chauffeur ontvangt in dat geval een gedeeltelijke vergoeding.

Opgave voor 1 juli a.s. bij bestuurslid Frits Kat in Zoelen, die pogingen zal ondernemen zoveel mogelijk mensen in 'cars te poolen'.

Overdrukken kunnen besteld worden bij de VGN door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het nummer (KD 17) te vermelden en het gewenste aantal.

Prijzen:

Kleio nr.3, april 1990, inclusief Didactica f10,-.

Leerlingenboekje Kleio-Didactica nr.17 f6,50.

Bij bestelling van 3 t/m 10 exemplaren f5,50 per stuk.

Bij bestelling van meer dan 15 exemplaren f4,50 per stuk.

ISBN 90-72531-04-3

Van hoofdstuk 3 over het reizen in de zestiende eeuw is een los katern verkrijgbaar van 12 blz. met multoperforatie. Prijs f0,75. Het wordt alleen per tien stuks of meer geleverd. Bijdrage in de verzendkosten f5,-. De oplage is beperkt. U kunt dit katern telefonisch bestellen bij de redactie van Kleio, tel. 03408-83576.

TRANSPARANTEN VEREENVOUDIGEN EN VERBETEREN HET GESCHIEDENIS- ONDERWIJS

Transparanten vereenvoudigen en verbeteren het geschiedenisonderwijs. Het gebruik ervan doet alle recht aan het leerobject en komt zowel de leerkracht als de leerling ten goede.

Het leerobject:

- transparanten visualiseren schema's, kaarten, onbekende begrippen en historische bronnen
- bevorderen het ruimte- en tijdsbesef en kennis van de topografie
- garanderen een juiste historisch-geografische beeldvorming; ontwikkelingen en gebeurtenissen in de voorstelling van de leerling worden verbonden aan de regio's waar ze horen

De leerling:

- transparanten motiveren door hun overzichtelijkheid
- geven sterke geheugensteuntjes
- komen tegemoet aan wat leerlingen steeds meer nodig hebben: variatie in leerstimulansen
- stellen ook de zwakke leerling in staat actief deel te nemen aan de lessen

De leerkracht:

- transparanten laten zich doelgericht inzetten
- verkorten de lesvoorbereiding
- kunnen op vele andere manieren worden gebruikt, onder meer:
 - om nieuwe thema's te introduceren
 - om het geheugen op te frissen
 - om te toetsen
 - om te variëren in lesvorm
- geven een goed zicht op het peil van de klas

TRANSPARANTEN- SCHATKISTEN IN UW VAKLOKAAL

- maken een einde aan het probleem van onvolledige sets van vaak verouderde wandkaarten in het vaklokaal
- zijn duurzaam in gebruik
- In een handomdraai kan een toepasselijke kaart of kleurrijke afbeelding worden ingezet. Iedere klassikale bespreking wordt daardoor vergemakkelijkt; het leerrendement ervan voor elke leerling verhoogd.

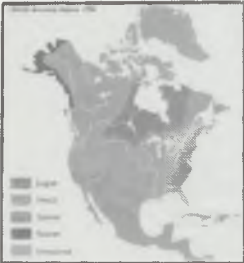

TRANSPARENCIES
TO EDUCATE

ATLAS VAN DE WERELDGESCHIEDENIS
96 historische kaarten in full-colour
"World History" D.C. Heath, 1988

Op grond van hoge didactische en wetenschappelijke kwaliteiten aanbevolen door didactici uit Nederland, België, Engeland, Duitsland en Zwitserland.
Voor een uitgebreide recensie, zie KLEIO, nov. 1989, pag. 48-49.

**ATLAS VAN DE
AMERIKAANSE GESCHIEDENIS**
52 historische kaarten op 40 sheets:
"The American Pageant"
D.C. Heath, 1987

Herkomst/ vestiging bevolking	3x	Economie	6x
Onafhankelijkheidsstrijd	5x	Het Westen	5x
Slavernij	5x	Burgeroorlog	8x
Buitenlandse interventies	9x	Vrouwenkiesrecht	1x

**HISTORISCHE ATLAS
EN BRONNENBOEK**
"The American People"
D.C. Heath, 1987

- Op 32 transparanten staan 5 grafieken, een schema van de staatsinrichting en 37 kaarten. Deze behandelen dezelfde thema's als "The American Pageant".
- Op 32 transparanten staan bronnen, die hoogtepunten vertegenwoordigen uit de Amerikaanse geschiedenis: pamfletten, munten, symbolen, posters, foto's etc.

Voor meer informatie, zie KLEIO maart 1990

Nieuw: Scott, Foresman,
de grootste edcatieve uitgever ter wereld,
toont haar grandeur met:

"TREASURES OF THE WORLD"
Scott, Foresman, 1991
Honderdzestig historische bronnen
in full-colour

Een ware schat van schilderijen, sieraden, gebruiksvoorwerpen, posters, plattegronden, reconstructies en foto's op transparant; een uitgekende selectie van ongeschreven bronnen met het kenmerkende van elk historisch tijdvak. Belangrijke politieke, culturele en maatschappelijke ontwikkelingen in de Europese beschavingsgeschiedenis kunnen worden gevisualiseerd; ook aandacht voor belangrijke buiten-Europese culturen als de Islam, China en Japan.

Het aanbod van educatieve software voor overheadgebruik in Amerika werd door mij onderzocht. Met de uitgevers van de mooiste transparanten is een contract afgesloten voor de levering van het beste materiaal dat in ons onderwijs past. De aldus uitgeselecteerde sets worden hier sinds 1989 ook daadwerkelijk geïntroduceerd. Dit in de overtuiging dat het gebruik van deze transparanten het lesgeven aanzienlijk vergemakkelijkt en verbetert. Het enthousiasme van de docenten die ze inmiddels gebruiken, heeft mijn opvatting bevestigd.

Jan G.M. Krol

Vergeleken met de bestaande sets:

TRANSPARENCIES TO EDUCATE-SETS ZIJN:

Gebruiksvriendelijker:

'overlays' die voorbereiding vereisen, zijn veelal vermeden. Geen voorgeschreven lesstramien, maar direct inpasbaar in eigen betoog

Duidelijker:

kennis en leerdoelen spreken als vanzelf uit de transparanten; geen 'overdaad' van informatie

Gevarieerder:

een set is niet toegespitst op een thema, maar bruikbaar bij vele onderwerpen

Omvangrijker:

25 tot 100 transparanten per set

Goedkoper:

per full-colour sheet veelal slechts de helft tot 1/3 van de prijs

Daarnaast:

handig in gebruik, passend op elke projector en makkelijk op te bergen

Bestelbon

Naam: _____
School: _____
Adres: _____
Tel: _____

Hierbij verzoek ik om toezending van:
(aankruisen wat van toepassing is)

- ☐ Atlas van de wereldgeschiedenis
World History à f 689,-
- ☐ Atlas van de Amerikaanse geschiedenis,
American Pageant, à f 339,-
- ☐ De USA: kaarten en bronnen,
American People, à f 478,-
- ☐ Bronnenverzameling op transparant,
Treasures of the World, à f 689,-

- ☐ Documentatie over bovengenoemde sets (gratis)
 - ☐ Advies voor de aanschaf van een overheadprojector (gratis)
- Alle prijzen zijn inclusief BTW en verzendkosten.
Bij aanschaf van twee of meer sets geldt een korting van f 50,-. Bij set 1, 3 en 4 wordt gratis een luxe binder met tabbladen bijgeleverd.

Knip deze bon uit of maak een copie en stuur ze in een gesloten envelop naar:

T.T.E. Jan Wiegersstraat 93
7556 JX Hengelo (O)
Tel: 074-910795

Transparencies To Educate
in ieder lokaal

Mei 1940

De strijd op Nederlands grondgebied

De werkelijke redenen van de nederlaag van het Nederlandse leger in de meidagen. Een hardhandige afrekening met het bekende beeld van het begin van de oorlog. Nu reeds herdrukt!

redactie: H. Amerfoort en P.H. Kamphuis
(Sectie Militaire Geschiedenis)

ISBN 90 12 06450 3, 362 pag., f 49,90

Zaken doen tot elke prijs

De economische collaboratie van neutrale staten met Nazi-Duitsland

Geruchtmakende onthullingen over multinationals die door middel van schijntransacties in staat waren aan beide zijden van de oorlog grote winsten te boeken. Een boek dat internationaal de aandacht trok. Nu de langverwachte Nederlandse vertaling.

Auteurs: Gerard Aalders en Cees Wiebes.
ISBN 90 12 06502 x, 264 pag., f 42,50

Het vrije woord

De illegale pers in Nederland '40-'45

Het eerste brede en heldere overzicht van ontstaan, ontwikkeling en achtergronden van de illegale pers; van zowel de praktische kant van de produktie als de drijfveren van de betrokkenen.

Auteurs: Hans van den Heuvel en Gerard Mulder.

ISBN 90 12 06447 3, 268 pag., f 26,90

Op het netvlies getekend

42 Bekende Nederlanders beschrijven hun meest aangrijpende oorlogsfoto

Op verzoek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie hebben bekende Nederlanders een foto die op hen bijzondere indruk heeft gemaakt van een eigen verhaal voorzien. Met medewerking van onder anderen W.F. Hermans, Jaap van Meekren, Henk van Ulsen en Ed. van Thijn.

ISBN 90 12 06508 9, 96 pag., f 25,-

Andere recent bij de SDU uitgeverij verschenen boeken over de Tweede Wereldoorlog:

De Bezetting.

Na vijftig jaar.

(3 delen)

Auteur: dr. L. de Jong

ISBN 90 12 06335 3 (deel 1)

ISBN 90 12 06336 1 (deel 2)

ISBN 90 12 06337 x (deel 3)

192 pagina's, f 32,50 per deel

Terugkeer

Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding.

Auteur: Dienke Hondius

ISBN 90 12 06503 8, 190 pag. f 29,90

De Joodse Ereraad

Een waardevolle aanvulling op de al bestaande literatuur over de geschiedenis van, de holocaust in Nederland.

Auteur: Dr. N.K.C.A. in 't Veld.

ISBN 90 12 06320 5, 128 pag. f 22,50

Sporen van de oorlog

Ooggetuigen over plaatsen in Nederland, 1940-1945

Samenstelling: Anne Frank Stichting

ISBN 90 12 06311 6, 208 pag. f 34,90

Vrede door revolutie

De CPN tijdens het Molotov-Ribbentrop Pact (1939-1941).

Auteur: W.F.S. Pelt

ISBN 90 12 06501 1, 400 pag. f 59,90

De Arbeidsinzet

De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945. Auteur: B.A. Sijes
ISBN 90 12 06448 1, 804 pag. f 79,90

Achter de linies

Een geheime operatie in Nederland, 1944.
Auteur: John Olmsted, vertaald en bewerkt door Coen Hilbrink
ISBN 90 12 06505, 120 pag. f 24,90

UITGEVERIJ

Hoe te bestellen

- tel. 070-3789880
- fax. 070-3854321
- antwoordnr. 125
2501 XD Den Haag
- bij de boekhandel